

Archeologisch bureauonderzoek plangebied Breewaterstraat/Slijkstraat te Vlissingen, gemeente Vlissingen.

Walcherse Archeologische Dienst

Colofon

Archeologisch bureauonderzoek plangebied Breewaterstraat/Slijkstraat te Vlissingen, gemeente Vlissingen

Walcherse Archeologische Rapporten 10
WAD-Projectcode VLIS-08-008

Auteur
B. Silkens

Afbeeldingen
WAD tenzij anders vermeld

Autorisatie—B.H.F.M. Meijlink

Uitgegeven door
Walcherse Archeologische Dienst
Postbus 70
4330 AB Middelburg
Tel: 0118-67 88 03
Fax: 0118-62 80 94
e-mail: b.meijlink@middelburg.nl

ISBN: 978-90-78877-11-0

Vlissingen, 2008

Omslag
Plangebied Breewaterstraat/Slijkstraat op een schilderij van Segaers, 1669. Bron: MuZEEum

© Walcherse Archeologische Dienst, januari 2009

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De WAD aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.

Inhoud

Samenvatting	4
Administratieve gegevens	5
1 Inleiding	6
1.1 Aanleiding van het onderzoek	
1.2 Ligging van het onderzoeksgebied	
1.3 Huidig gebruik en toekomstig gebruik	
1.4 Doel van het onderzoek	
1.5 Werkwijze	
2 Geologie en bodem	10
3 Historisch kader	11
4 Archeologie en monumenten	15
5 Verstoringen	19
6 Gespecificeerde verwachting	21
6.1 Inleiding	
6.2 Zone A	
6.3 Zone B	
6.4 Zone C	
6.5 Zone D	
6.6 Zone E	
6.7 Zone F	
6.8 Zone G	
6.9 Zone H	
6.10 Zone I	
7 Conclusies en aanbevelingen	33
 Straatnamen	 37
Literatuur	38

Samenvatting

In het plangebied Breewaterstraat/Slijkstraat worden koop- en huurwoningen, appartementen, zones voor begeleid wonen en verdiepte parkeergelegenheden gepland. Het plangebied bevindt zich in de oudste kern van Vlissingen, waarbij mogelijk archeologische resten van de Steentijd tot en met de Nieuwe Tijd kunnen worden aangetroffen.

Archiefbronnen situeren de oude haveningang naar het eerste Vlissingen, het zgn. 'Oud-Vlissingen' ongeveer ter hoogte van de huidige Slijk- en Breewaterstraat. In de 13e eeuw ontwikkelde zich rond deze haveningang naast handelsactiviteiten ook een intensieve zoutwinningsindustrie. De oude havengeul werd in de loop van de 14e eeuw vervangen door de nieuwe Voor- en Achterhaven en de Koopmanshaven. Aan de Markt werd begin 15e eeuw een Carmelietenklooster gesticht waarrond zich, samen met de Sint-Jacobskerk, het 'Nieuw-Vlissingen' ontwikkelde.

Op basis van historisch kaartmateriaal kon worden aangetoond dat nagenoeg het hele plangebied al voor 1550 volledig bebouwd was. Deze situatie wijzigt de daaropvolgende eeuwen nauwelijks. In de 19e eeuw wordt een deel van het gebied ontruimd om plaats te maken voor de bomvrije kazerne. De grootste verandering treedt echter op tijdens en na de Tweede Wereldoorlog, toen het hele gebied rond de Slijkstraat en de Breewaterstraat grotendeels vernietigd werd door de bombardementen. Bij de wederopbouw in de jaren '50 werd het hele gebied grondig hertekend.

De WAD beveelt in eerste instantie een archeologische begeleiding van de ondergrondse sloopwerkzaamheden aan. Op basis van de hieruit verkregen resultaten zal aansluitend een gericht archeologisch onderzoek worden uitgevoerd. Om schatgraverij te vermijden moeten bijkomende maatregelen getroffen worden om de archeologisch waardevolle niveaus te beschermen. Dit kan door het plaatsten van hekwerk, verhoogd politietoezicht, het opnieuw aanvullen van de bouwput en/of afdekken van cruciale zones met stalen rijplaten in afwachting van het vervolg van de werkzaamheden.

Administratieve gegevens

Soort onderzoek:	Bureauonderzoek
Provincie:	Zeeland
Gemeente:	Vlissingen
Plaats:	Vlissingen
Toponiem:	Breewaterstraat/Slijkstraat
Koördinaten plangebied:	no 28690/385439; nw 28625/385380; zo 28938/385043; zw 28705/385117
Oppervlakte plangebied:	ca. 35800 m ²
Kadastrale gegevens:	Gemeente Vlissingen
Kaartblad:	48C
CIS-code. Archis II:	32419
Opdrachtgever:	L'Escaut woonservice Dhr. J. van Beekhuizen Postbus 227 4380 AE Vlissingen
Bevoegd gezag:	Gemeente Vlissingen Namens deze: B.H.F.M. Meijlink Walcherse Archeologische Dienst (WAD) Postbus 6000 4330 LA Middelburg e-mail: b.meijlink@middelburg.nl
Beheer en plaats van documentatie:	Zeeuws Archeologisch Archief (ZAA) Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland (SCEZ) Postbus 49, 4330 AA Middelburg Beheerder: dhr. J.J.B. Kuipers Tel.: 0118-670870, fax: 0118-670880 e-mail: jjb.kuipers@scez.nl
Beheer en plaats van vondsten :	niet van toepassing
Complextype :	niet van toepassing
Autorisatie:	Drs. B.H.F.M. Meijlink Senior archeoloog WAD
ISBN-nummer	978-90-78877-11-0

1. Inleiding

1.1 Aanleiding voor het onderzoek

In het plangebied Breewaterstraat/Slijkstraat, in het centrum van de historische kern van Vlissingen, worden koop- en huurwoningen, appartementen, zones voor begeleid wonen en verdiepte parkeergelegenheden gepland. De mogelijkheid dat er hierbij archeologische resten verstoord worden, is zeer reëel.

Het plangebied bevindt zich binnen de grenzen van een monument van hoge archeologische waarde (de historische binnenstad van Vlissingen). Gezien het belang van de aanwezige archeologische resten werd het noodzakelijk geacht een gespecificeerd verwachtingsmodel op te stellen waarin de te verwachten archeologische waarden en de verstoringen uit het (recente) verleden in kaart worden gebracht. Op basis van dit model kan een eventuele plaanpassing van de nieuwbouw gerealiseerd worden, waarbij de verstoringen aan het archeologisch erfgoed en eventuele kosten uit archeologisch onderzoek tot een minimum beperkt kunnen blijven.

In 2007 werd door KOW Herstructurering reeds een stedenbouwkundige visie van het plangebied opgemaakt (KOW2007). In januari 2009 verscheen er een herziene versie (KOW2009).

Het archeologisch bureauonderzoek is uitgevoerd in januari 2009 door drs. B. Silkens van de Walcherse Archeologische Dienst.

1.2 Ligging van het onderzoeksgebied

Het plangebied Breewaterstraat/Slijkstraat bevindt zich in de Middeleeuwse kern van Vlissingen, opgetekend door Jacob van Deventer rond 1550 n. Chr. Het plangebied valt in een zone die is afgebakend door de straten Gasthuistraat in het noorden en westen, het Hofje de Pauw in het zuiden en de Molenstraat in het oosten en beslaat een oppervlakte van ongeveer 65000 m². Het geheel is vormgegeven rond de centrale Slijkstraat en Breewaterstraat (fig. 1).

3.3 Huidig gebruik en toekomstig gebruik

Het hele plangebied is momenteel grotendeels ingenomen door kleinschalige woningbouw, met vrij veel leegstand. Verder bevinden er zich enkele scholen, een politiekantoor, loodsen, parkeerboxen en een aantal pleintjes.

Binnen het plangebied worden verschillende blokken met diverse functies ingericht, waaronder koop- en huurwoningen, appartementen, zones voor begeleid wonen en verdiepte parkeergelegenheid. De nieuwbouw zal sterk afwijken van de huidige bebouwing.

1.4 Doel van het onderzoek

Het bureauonderzoek is uitgevoerd binnen het kader van het Walchers archeologiebeleid, zoals dat in het begin van 2006 is vastgesteld in de Nota Archeologische monumentenzorg Walcheren. Uitgangspunt van het archeologiebeleid is het streven naar een optimaal behoud en beheer van het archeologisch erfgoed in het kader van de archeologische monumentenzorg. De doelstelling van het Walchers beleid is bijgevolg in eerste plaats het veiligstellen van archeologisch waardevolle vindplaatsen (behoud in situ). Binnen AMK-terreinen geldt een vrijstelling voor archeologisch onderzoek alleen voor bodemingrepen die kleiner zijn dan 30 m² en die niet dieper gaan dan 40 cm onder maaiveld/straatniveau. De geplande bodemingrepen in het plangebied/ onderzoeksgebied zullen zeer waarschijnlijk beide criteria overstijgen.

Dit onderzoek heeft tot doel een verwachtingsmodel op te stellen voor de aanwezigheid en de mate van conservering van archeologische resten in het onderzoeksgebied. De resultaten van dit onderzoek en het gespecificeerde verwachtingsmodel liggen aan de basis van de besluitvorming omtrent eventuele vervolgstappen binnen het archeologische onderzoeksproces, die voorafgaand aan of gelijktijdig met de voorgenomen bodemingrepen moeten worden genomen.

De volgende onderzoeksvragen zijn opgesteld voor het plangebied:

Kan er op basis van reeds bekende archeologische gegevens een stratigrafie voor het plangebied worden opgesteld?

Welke archeologische waarden uit de laat-middeleeuwse kern van Vlissingen en latere periodes zijn er in het plangebied te verwachten en, wat is naar verwachting de omvang, ligging, aard en specifieke datering hiervan?

In welke mate kan straatnamen- en archiefonderzoek een bijdrage leveren voor het afbakenen van deze verwachtingszones?

In welke mate zijn deze waarden verstoord door recente graafwerkzaamheden, waaronder kelders, (paal)funderingen en infrastructurele werkzaamheden?

In welke mate zijn deze waarden verstoord door restanten uit de Tweede Wereldoorlog, waaronder bunkers, schuilkelders en bominslagen?

Kunnen er op basis van de afgebakende verwachtingszones en de Walcherse onderzoeksagenda specifieke selectie-criteria worden uitgewerkt voor toekomstig archeologisch onderzoek?

Is er op basis van het verwachtingsmodel sprake van behoudenswaardige archeologische waarden? Zo ja, in welke mate worden deze waarden verstoord door realisatie van een eventuele bodemingreep?

Hoe kan deze verstoring door planaanpassing tot een minimum worden beperkt?

Indien de archeologische waarden niet kunnen worden behouden:

Welke vorm van nader onderzoek is nodig om de aanwezigheid van archeologische waarden en hun omvang, ligging, aard en datering voldoende te kunnen bepalen om te komen tot een selectiebesluit?

Voordit onderzoek is geen afzonderlijk Programma van Eisen geschreven. Het onderzoek is uitgevoerd conform de "Handleiding Programma's van Eisen Zeeland".

1.5 Werkwijze

Teneinde tot een gedegen verwachtingsmodel en een advies voor vervolgstappen te komen is het bureauonderzoek overeenkomstig de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) 3.1 als volgt opgebouwd. In hoofdstuk 1 wordt de aanleiding voor en het doel van het onderzoek, de afbakening van het plan- en onderzoeksgebied, het huidige gebruik en de consequenties voor het toekomstige gebruik beschreven (KNA 3.1 LS01 en LS02). Ook wordt in deze paragraaf kort ingegaan op het beleidskader waarbinnen het archeologisch onderzoek valt en de geraadpleegde bronnen. Vervolgens worden in hoofdstuk 2 de aardwetenschappelijke waarden belicht (KNA 3.1 LS04). In hoofdstuk 3 wordt dieper ingegaan op de historische situatie. Hoofdstuk 4 geeft een overzicht van de bekende archeologische waarden en monumenten en in hoofdstuk 5 worden de verstoringen uit het verleden bekeken (KNA 3.1 LS03 en LS04). In hoofdstuk 6 wordt vervolgens een gespecificeerde archeologische verwachting opgesteld (KNA 3.1 LS05). In hoofdstuk 7 wordt tenslotte een waardering en advies voor eventuele vervolgstappen geformuleerd.

Ten behoeve van het bureauonderzoek zijn de volgende bronnen geraadpleegd:

Adressen (al dan niet digitaal)

- ARCHIS (AMK, IKAW, onderzoeken en waarnemingen)
- FlexiWeb gemeente Vlissingen (topografie, kadastragegevens en luchtfoto's)
- Geoweb/CHS (Cultuurhistorisch Hoofdstructuur Provincie Zeeland)
- Gemeentelijk Archief Vlissingen (GAV) (historische kaarten, foto's, bouwtekeningen, kadastrale minuut)
- Zeeuws Archief (historische kaarten, foto's, kadastrale minuut)
- Zeeuwse Bibliotheek (fotobank)
- Zeeuws Archeologisch Archief (aanvullende archeologische gegevens)
- Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland (publicaties archeologisch onderzoek)

Historische kaarten

- Kaart van Domisse
- Kaart van Vlissingen (minuut en netkaart) van Jacob van Deventer uit 1550
- Plattegrond van Walcheren van A. van den Wijgaerde uit 1550
- Kaart van Vlissingen van Adams uit 1585 en 1588
- Kaart van Vlissingen van Blaeu uit 1640
- Kaart van Smallegange uit 1696
- Kaart van Vlissingen van Hattinga uit 1750
- kadastrale minuut van Vlissingen uit 1832
- Kaart van Vlissingen van Hoogstraten uit 1875
- Stadsplattegrond van Vlissingen uit 1886, 1893, 1907 en 1937 (www.dewoonomgeving.nl, www.kuijsten.de/atlas/vlissingen, GAV en Zeeuws Archief)

Aardwetenschappelijke kaarten

- de geomorfologische kaart van Nederland (1:50.000)
- geologische kaart van Nederland, RGD (1:50.000), Zeeuwsch-Vlaanderen
- geologische kaart van Nederland, RGD (1:250.000), Zeeland. Holocene.
- bodemkaart van Nederland door Bennema & Van der Meer (1:50.000)

Voornaamste literatuur: zie literatuurlijst achteraan.

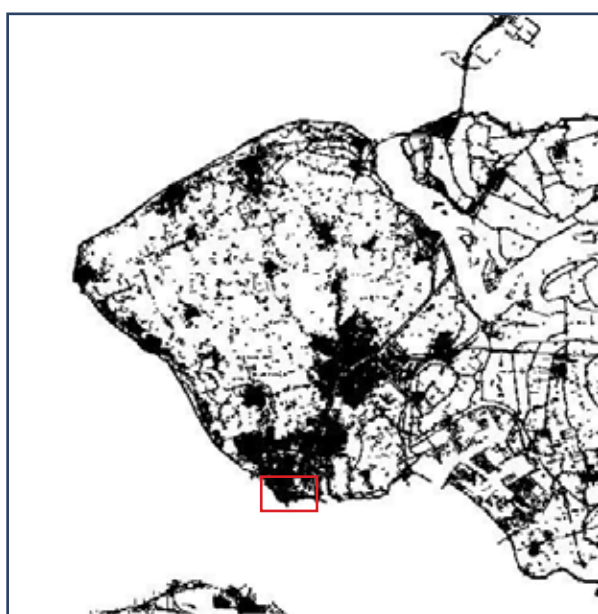

Fig. 1 Vlissingen (rood omkaderd) en omgeving. Het plangebied is op de topografische kaart rood aangeduid en de zones binnen plangebied staan op het detail groen weergegeven.

2. Geologie en bodem

Tot voor kort hanteerde men in Nederland een geologisch model, opgesteld in de jaren '60 van de vorige eeuw. De laatste jaren is er, door toename van sedimentologische kennis een grote omwenteling gekomen in de benaming van lithostratigrafische begrippen die in dit model gebruikt werden. Benamingen als 'Afzettingen van Calais' en 'Afzettingen van Duinkerke' raakten in de loop der tijd gekoppeld met een specifieke periode, een koppeling die in het geheel niet strookt met de realiteit. In werkelijkheid bleken de statische afzettingen een zeer dynamisch gebeuren dat regionaal grote verschillen kent in datering. Er werd dan ook gekozen de oude benamingen terzijde te schuiven en nieuwe, meer neutrale begrippen te gaan hanteren. De afzettingen van Calais vallen nu onder het Laagpakket van Wormer en de afzettingen van Duinkerke onder het Laagpakket van Walcheren (Weerts2006).

De oude stadskern van Vlissingen is op de aardwetenschappelijke kaarten niet gekarteerd. Extrapolatie van de gegevens leidt tot de volgende conclusies:

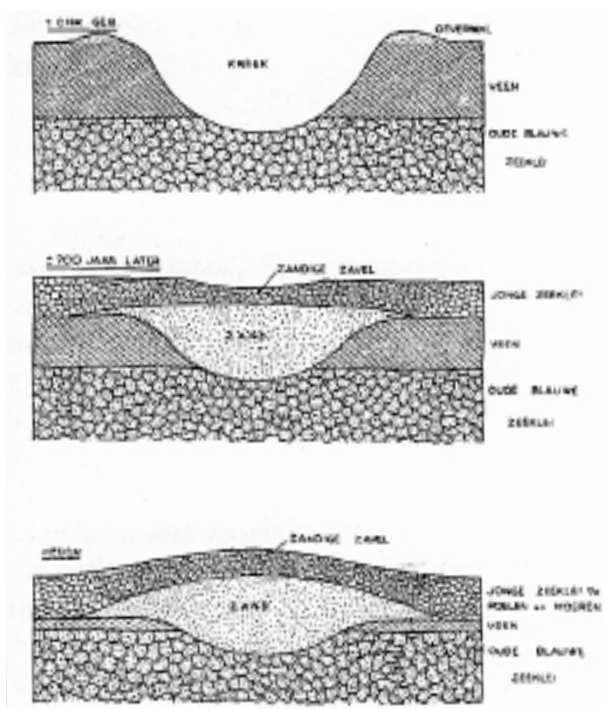

Fig. 2 De vorming van een kreekrug.

Bron: Rijkstuinbouwconsulentschap, 1951.

Fig. 3 Bodemkaart van Bennema & Van der Meer 1952; de licht bruine tinten geven kreekafzettingen weer, de donkerbruine en donkerbruin-groene tinten kom- of poelafzettingen.

Op de geologische kaart van Nederland 1:50.000, Blad Walcheren (Rijks Geologische Dienst) ligt de oude kern van Vlissingen in een zone met code DO.2, Afzettingen van Duinkerke II (Laagpakket van Walcheren) op Hollandveen op Afzettingen van Calais; (Laagpakket van Wormer) eventueel bedekt met minder dan 2m Jonge duin- en strandzanden; of mogelijk Afzetting van Calais (Laagpakket van Wormer) hier ontwikkeld als klei, eventueel op basisveen.

Op de bodemkaart van Bennema en Van der Meer kan de historische kern van Vlissingen zeer waarschijnlijk gesitueerd worden in een brede noordwest-zuidoost georiënteerde zone met zandige oude kreekruggronden (Mok1) (fig. 3). Net als alle historische kernen op Walcheren zal ook Vlissingen gesticht zijn op deze getij-inversieruggen die een hogere en bijgevolg drogere positie in het land innamen (fig. 2). Verder kan rekening gehouden worden met zeekleigronden, kalkrijke poldervaaggronden en zware zavel.

3. Historisch kader

3.1 Steentijden

Tot op heden is er nog weinig bekend over Steentijd-bewoning op Walcheren. In de omgeving van Vlissingen werd slechts 1 vondst, een neolithische kling, bij bouwwerkzaamheden gedaan net ten noorden van het Scheldeterrein. De voornaamste verklaring voor het ontbreken van vondsten uit deze periode is de grote diepte van de Pleistocene pakketten op Walcheren (tot circa 25 meter), waarop mogelijke steentijdbewoning kan worden gesitueerd. Enkel in het zuidelijke deel, en met name rond Vlissingen, kan het Pleistocene niveau al op 4 of 5 meter worden aangetroffen en is de kans aanwezig voor het aantreffen van bewoningssporen uit de Steentijd (Fischer1997). Er moet hierbij wel rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat getijdenwerking een deel van deze Pleistocene toppen heeft geërodeerd en bijgevolg eventuele resten uit de Steentijd heeft verspoeld.

3.2 Uitgestrekt veenmoeras in de Bronstijd

Uit de Bronstijd zijn evenmin vondsten bekend. Ook op de rest van Walcheren ontbreken vondsten uit deze periode. Vanaf ca. 4500 v. Chr. was in Walcheren door stijging van de zeespiegel een uitgestrekt veenmoeras aanwezig. De weinig aantrekkelijke woonomstandigheden die Walcheren hiermee in die periode te bieden had, is wellicht de voornaamste oorzaak voor het ontbreken van bewoning in de Bronstijd.

3.3 IJzertijd- en Romeinse bewoning op de hogere delen in het veen

Vanaf de *IJzertijd* begon het veen te ontwateren en werd bewoning opnieuw mogelijk. Deze moet vooral gezocht worden op hogere delen van het veen, in de buurt van ontwateringsgeultjes.

Er zijn in Vlissingen echter nog geen resten uit de IJzertijd aangetroffen. Een verklaring zou een groot kreeksysteem, later de getij-inversierug waarop de stad Vlissingen gebouwd is, kunnen zijn die het onderliggend veen en bijgevolg de mogelijk aanwezige IJzertijdresten heeft weggespoeld. Een tweede oorzaak is vermoedelijk de grote

zelneringsindustrie (zoutwinning) die Vlissingen in de Middeleeuwen gekend heeft. Hierbij zijn grote delen van het Hollandveen en de daarop aanwezige bewoningsresten door veenontginning (moertering) verstoord (Weerts2006). Daar waar de top van het Hollandveen niet geërodeerd of verstoord is, kunnen nog wel bewoningssporen aangetroffen worden.

Opgravingen te Ellewoutsdijk hebben echter aangetoond dat bij intensieve moertering niet a priori mag worden uitgegaan van een totale vernietiging van oudere bewoningssporen. De Middeleeuwer bleek hier immers geen voorliefde te hebben voor 'verstoorde' veenpakketten en ontgonen enkel het onverstoorde veen. Dit resulteerde in kleine 'eilandjes' met bebouwing uit de IJzertijd en Romeinse Tijd tussen de moerteringskuilen (Sier2003 & vanderHeijden2006). Bijkomend heeft onderzoek aan de Sportwal te Vlissingen (Silkens2008a) aangetoond dat er zich mogelijk langs de randen van de kreekruggen nog intacte veenpakketten bevinden. De mogelijkheid bestaat dat de Middeleeuwer bij het ontginnen van het veen eerst de randen van de kreek opzocht voor hij met graafwerkzaamheden begon. In de randzones, waar de erosieve werking van de kreek geen diepgaande impact heeft gehad, lijkt dus ook de invloed van de mens door deze ontginningsstrategie kleiner te zijn. Of deze handelwijze ook op de rest van Walcheren terug te vinden is, moet toekomstig onderzoek uitwijzen.

De (inheems) *Romeinse* bewoning bevond zich op dezelfde (soort) locaties als de bewoning uit de IJzertijd. Ook deze zijn dus waarschijnlijk door de moertering grotendeels verstoord, maar rekening moet gehouden worden met soortgelijke situaties als bij Ellewoutsdijk. In Ritthem en Koudekerke zijn wel bewoningssporen uit deze periode bekend en elders in en rond Vlissingen komen ook losse vondsten voor die wijzen op Romeinse bewoning in de streek (Trimpe Burger1997).

Na de Romeinse periode vinden we een hiaat in de bewoning van Walcheren. Deze is te verklaren door de transgressies die het Laagpakket van Walcheren vormen.

3.4 De ringwalburg van Oost-Souburg

Pas in de 8e eeuw werd bewoning opnieuw mogelijk. De *vroeg-middeleeuwse* bewoning komt vooral voor op de kreekruggen gevormd binnen het Laagpakket van Walcheren. Van deze bewoning zijn echter nog nauwelijks sporen bekend

Ook worden ringwalburgen aangelegd om de plaatselijke bevolking te beschermen tegen de invallen van de Vikingen die vanaf 800 n. Chr. Walcheren teisterden (fig. 5). In de onmiddellijke omgeving van Vlissingen, te Oost-Souburg, werd omstreeks 875 n. Chr. begonnen met de aanleg van een ringwalburg. Deze had enkel een verdedigende functie die bij gevaar (vijanden, overstromingen,...) als toevluchtsoord dienstdeed. In vreedstijd was de burg doorgaans onbewoond. Vanaf 1000 n. Chr. werden de ringwalburgen als verdedigingswerken opgeheven en bebouwd (van Heeringen1995; Polderman2003).

3.5 Oud en Nieuw Vlissingen

De eerste vermelding van Vlissingen vinden we in de *Late Middeleeuwen*, meer bepaald 1235. Het gaat hierbij echter om een klein visserdorpje met een meer noordelijke ligging dat in 1264 "Oud-Vlissingen" zal worden genoemd (Meerman2005, p. 21).

Zuidelijk van het dorp ontwikkelt zich de zeehaven. In 1304 wordt Nieuw-Vlissingen voor

Fig. 4 Plattegrond van de stad Vlissingen met verdedigingswerken omstreeks 1640, getekend door Blaeu.

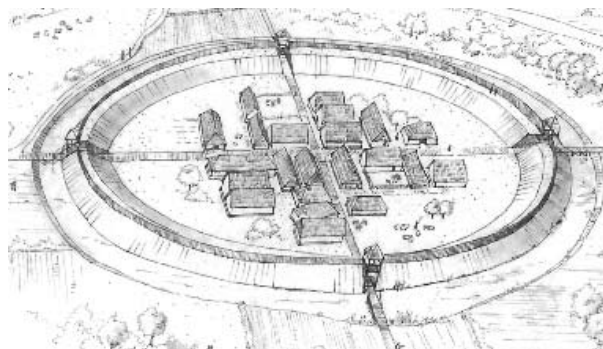

Fig. 5 Reconstructietekening van de ringwalburg van Oost-Souburg. Bron: Polderman2003

het eerst vermeld bij de aanleg van de Voorhaven, Koopmanshaven en Achterhaven. In 1308 wordt ook de St-Jacobskerk gebouwd. Vanaf 1315 krijgt Vlissingen stadsrechten. Dankzij een bloeiende handel met Engeland en Frankrijk wordt de bestaande haven te klein. In 1433 wordt daarom een nieuwe haven (de Engelse haven) aangelegd. Door invallen van concurrerende steden blijkt het nodig de stad te versterken. Dit gebeurt in de laatste decenia van de 15e eeuw. Aan de landzijde wordt, langs de huidige Walstraat een aarden wal aangelegd en aan de zeezijde wordt een muurwerk gebouwd. De gevangenenstoren is een restant van de poort die zich op deze plek bevond (de Ridder2004, p.3-9; Meerman2005, p. 21-25) .

3.6 Alva en Willem van Oranje

Om de onrusten omtrent de beeldenstorm in 1566 de kop in te drukken wordt de hertog van *Alva* naar de Nederlanden gestuurd. Hij ziet het strategisch belang van Vlissingen en begint de bouw van een citadel om de stad onder controle te houden. Echter, voordat deze voltooid is, verdrijven de Vlissingers in 1572 de Spanjaarden. Illustratief hierbij is de veroordeling van Don Pacheco tot de galg (Meerman2005, p. 29).

De stad krijgt meer rechten van *Willem van Oranje* en groeit. In 1581 wordt de Pottehaven aangelegd en ook aan de andere zijde van de Engelse en Pottehaven komt nu bewoning tot stand. Een nieuwe omwalling wordt aangelegd, waarin twee bastions van de citadel van Alva opgenomen worden (de Ridder2004, pp.9-19. Meerman2005, pp.23-31).

Over de citadel van Alva bestond, door het

ontbreken van betrouwbare afbeeldingen of beschrijvingen, steeds grote onduidelijkheid. Hoe zag deze er precies uit? Werd ze ooit volledig voltooid? Waar was de citadel precies gelegen?

De mogelijkheid werd toen geopperd dat enkel de oostelijke bastions voltooid waren en na het verdrijven van de Spanjaarden in de nieuwe omwalling werden opgenomen. Een andere mogelijkheid was dat de veronderstelde ligging van de citadel op basis van historisch kaartmateriaal onjuist is.

Recent onderzoek in augustus 2008 door de Walcherse Archeologische Dienst op het Scheldeterrein toonde echter aan dat er een derde verklaring was voor het ontbreken van gegevens omtrent de citadel. Anders dan de schaarse afbeeldingen doen vermoeden bleek een groot deel van de wal niet uit steen, maar uit opgeworpen zand- en kleipakketten te bestaan.

3.7 De Engelse en Franse heerschappij

Tussen 1585 en 1616 was Vlissingen een pandstad van de *Engelse* koningin Elizabeth. Tegen betaling verkregen de Staten-Generaal Engelse militaire steun tegen de Spanjaarden. Als onderpand voor deze betaling legde Engeland tijdelijk 'beslag' op Vlissingen, Brielle en fort Rammekens, alle economische sleutellocaties. In de steden werden Engelse garnizoenen gelegerd, waarvoor in Vlissingen in 1593 de Engelse Kerk werd gebouwd. Rond 1609 worden de Dok- en Marinehaven gegraven. Hierdoor dient de omwalling te worden aangepast en wordt de Vesting Vlissingen gebouwd met acht bastions aan landzijde en vijf

bolwerken aan het zeefront (fig. 4).

In 1795 wordt het Haags Verdrag getekend met de *Fransen*, die zich hierna heer en meester wanen in de stad. In 1807 wordt het grondgebied van de stad uitgebreid en worden daar forten en kroonwerken gebouwd. Deze blijken echter de aanval van de Engelsen in 1809 niet te kunnen weerstaan. De stad lijdt veel schade, o.a. het stadhuis brandt af. Als Napoleon enkele maanden later de stad opnieuw onder controle krijgt, worden nieuwe bastions en kroonwerken gebouwd. In 1814 trekken de Fransen weg en laten de stad berooid achter (de Ridder2004, pp. 19-24).

3.8 Nieuwe bloei in de 19e en 20e eeuw

Door de komst van de Marinewerf in 1815 trekt de Vlissingse economie weer aan. De grote werkgelegenheid leidt al snel tot huisvestingsproblemen, daar buiten de vesting geen bewoning toegestaan is. De vesting wordt in 1860 opgeheven. Ondanks een kleine economische terugslag door het wegtrekken van de Marinewerf naar den Helder, weet Vlissingen zich dankzij de afdamming van Het Sloe in 1871 en de aanleg van het Kanaal van Walcheren, twee binnenhavens, een buitenhaven, sluiswerken en een spoorverbinding met Bergen op Zoom snel te herstellen. Op het terrein van de Marinewerf vestigt zich de scheepswerf "De Schelde".

Ook het toerisme komt op met de bouw van een badpaviljoen en het Grand Hotel des Bains. De Boulevards ontwikkelen zich en buiten de kern

Fig.6 Vlissingen op het schilderij van Segaers (1669). Links van de haveningang is het plangebied zichtbaar.

Bron: MuZEEum

verrijzen woonwijken.

In het begin van de 20e eeuw wordt het huidige uitzicht van de stad vastgelegd: in het oosten is plaats voor de havens en de industrie, het westen is gereserveerd voor wonen in parkachtige omgeving en in het middengedeelte bevinden zich de arbeiderswijken. De Koopmanshaven, Achterhaven en Pottelhaven worden gedempt. De stad ontwikkelt zich en breidt uit.

Deze ontwikkeling wordt verstoord door het uitbreken van Wereldoorlog II. Langs de Vlissingse dijk worden talrijke bunkers en depots gebouwd. Gedurende 4 jaar heeft de stad te lijden onder de vele bombardementen en grote delen worden bijna volledig in puin gelegd, zoals te zien is op een foto uit 1945 genomen ter hoogte van de Slijkstraat (fig. 17). Open terreinen worden tot grote diepte verstoord door de inslagkraters van de bommen.

Na de bevrijding volgt een periode van heropbouw. Veel oude panden die hevig te lijden hadden gehad onder de oorlog worden gesloopt en vervangen door nieuwbouwwijken (fig. 12).

In de periode van 1960 tot 1970 vinden er saneringen plaats. Vele verpauperde panden moeten wijken voor nieuwe woon- en winkelgelegenheden. Vanaf 1970 tot op heden is er meer sprake van stadsvernieuwing.

Fig.7 Luchtfoto van de RAF uit 1944.
Bron: Crucq1997

4. Archeologie & monumenten

4.1 Archeologisch onderzoek

Systematisch archeologisch onderzoek heeft pas vanaf de beginjaren van de 21ste eeuw zijn intrede gedaan in Vlissingen. Voordien werd vooral aan noodarcheologie gedaan, waarbij tijdens graafwerkzaamheden (beperkte) waarnemingen werden gedaan.

Binnen het plangebied heeft tot op heden nog geen archeologisch onderzoek plaatsgevonden. Recentelijk werd wel een grote zone ter hoogte van de Oude Markt en de Spuistraat onderzocht en ook ten noorden van het plangebied werd het terrein van de voormalige bioscoop Alhambra archeologisch onderzocht (zie verder).

In de loop van de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw werd op verschillende plaatsen in Vlissingen kleinschalig archeologisch onderzoek verricht door dhr. W. Weber, dhr. T. Dolfing en dhr. H.B. van Wolde. In 1988 werd bij sloopwerkzaamheden op de *hoek van de Schuitvlotstraat en Groenewoud* een pand onderzocht. Hierbij werd in een beerput een groot aantal keramiek- en glasfragmenten uit de 17e en 18e eeuw gevonden, alsook een keldergewelf. De beerput behoorde vermoedelijk tot de tuin van een herenhuis aan het Bellamypark (nr 28?). Ter hoogte van de *Stenen Beer nr. 5 en 7* werd in 1988 een opgraving uitgevoerd, waarbij twee kelders met 17e- en 18e-eeuwse betegeling werden aangetroffen. Op het *Keizersbolwerk* werd een archeologische begeleiding uitgevoerd. Onderzoek naar de *Altenapoort* door het Stedelijk Museum van Vlissingen bracht resten van een ronde toren, diameter circa 8m, in rode baksteen en witte zandsteen aan het licht.

In 2002 vond op het terrein van de voormalige bioscoop *Alhambra*, op de hoek van de Coosje Buskenstraat, Spuistraat en de Dam, archeologisch onderzoek plaats naar aanleiding van de bouw van een parkeerkelder en een appartementencomplex. Tot ca. één meter onder maaiveld bleek alles verstoord door recentere bouw- en sloopwerkzaamheden. Hieronder bleek het archeologisch bodemprofiel nog intact en is dit in verschillende vlakken onderzocht. Hierbij zijn in de onderste lagen delen van haven- en kadeconstructies aangetroffen, die erop wijzen dat hooguit 50 jaar voor het dempen van het noordelijke deel van de Achterhaven

er nog investeringen plaatsvonden om deze te verbeteren. Daarnaast werden resten aangetroffen van de huizen die rond 1630 op dit gedempte deel van de haven zijn gebouwd. Dankzij historische bronnen en eerder onderzoek van Dommisse konden de verschillende percelen herkend worden en zelfs de 17e eeuwse kopers konden achterhaald worden. Verschillende verbouwfases zijn te onderscheiden, waaronder één die sterk opvalt. Deze kan in verband gebracht worden met de ontploffing van een kruitmolen in 1701 waarbij huizen in de omgeving veel schade opliepen.

Het vondstmateriaal is in de eerste fase vrij rijk, met importaadewerk en een gevarieerd en rijk voedselpatroon met veel exotische waren (kokosnoot, rijst, vijgen en peper). Vanaf de tweede helft van de 17e eeuw is sprake van een duidelijke verarming met enkel gebruiksraadewerk. Het is niet mogelijk te bewijzen of deze verarming verband

Fig.8 Archeologisch onderzoek op de terreinen van voormalige bioscoop Alhambra.

Bron: ARCBv

houdt met de ontploffing van de kruitmolen. Van de Spuimolen die ook op deze locatie verwacht werd zijn geen sporen aangetroffen.

In de *Spuistraat*, onder de voormalige Aldi en Hema en op de Oude Markt vond in 2004-2005 archeologisch onderzoek plaats. Er werden resten aangetroffen van de eerste kadeconstructie uit de 15e eeuw en een vernieuwingsfase uit de 17e eeuw. De verwachtescheepstimmerwerf werd niet aangetroffen. Wel werd een kleine houten helling gevonden die als loskade wordt geïnterpreteerd. Achter de kade werden muurresten van huisjes aangetroffen die aan de westkant van de Korte Noordstraat stonden. Bouwhistorisch onderzoek

Fig.9 Funderingen gevonden tijdens de opgravingen aan de Spuistraat. Bron: Gemeente-archief vlissingen

heeft uitgewezen dat deze in de 15/16e eeuw werden gebouwd en in de 17/18e eeuw aan de achterzijde een aanbouw kregen. In enkele tuinen werd een tonput gevonden (de Boer & Vanden Borre 2008). Verder werd de Kromme Elleboog blootgelegd met in de bocht een (openbare) waterput.

Op de Vismarkt werd in de lente van 2007 een soortgelijke openbare waterput geraakt tijdens ontgravingen ten behoeve van een fontein.

Onder de voormalige Hema was veel verstoord. Toch werden nog enkele muur en kelderresten beschreven en konden ook enkele tonputten en beerputten onderzocht worden.

Op de *Oude Markt* werd bij de opgraving van het kerkhof een selectie van skeletten voor verdere

analyse gemaakt. Dateringen wijzen uit dat hier in de 14/15e eeuw reeds begraving plaatsvond en dat deze ook in de 16e eeuw nog plaatsvond.

Opvallend is dat over het hele opgravingsterrein muur- en funderingsresten ingegraven waren in de zelneringsas. Deze blijkt dus een grotere verspreiding te hebben dan enkel de voormalige zelhheuvel. Van de 14e-eeuwse bewoning en zelneringsactiviteiten zijn verder geen sporen aangetroffen.

In 2007 en begin 2008 werd op het *Scheldeterrein* in verschillende fasen een grootschalig archeologisch onderzoek verricht in de vorm van bureauonderzoek, proefsleuven, archeologische begeleiding en een opgraving in het gebied ten zuiden van de Dokhaven. Hierbij werden de resten van de Engelse en de Waalse Kerk vrijgelegd. Restanten van de zuidoostelijke muur van de Engelse Kerk werden in 1987 al gedocumenteerd door dhr. J.T.H.C. Schepman (archief W. Weber). Daarnaast werden de omliggende bouwblokken uit 17e-19e eeuw onderzocht, waarbij speciale aandacht uitging naar beerputtenonderzoek. Rondom/in de Engelse kerk en in de Waalse kerk werd uitgebreid skeletonderzoek verricht naar de begravingen die daar vanaf het einde van de 16e tot de 19e eeuw hebben plaatsgevonden. Hierbij zal ook een studie op oud DNA worden uitgevoerd. Op het terrein werd het oude droogdokje, het zgn. Perrydok, opnieuw ontgraven om in een later stadium te worden gerestaureerd en geïntegreerd in het plangebied.

Bij boringen in de voormalige *Noordstraat* en in de *Torenstraat* werd op funderingen en ondoordringbare (puin-)lagen gestoten.

4.2 Archeologische waarnemingen

In het verleden zijn er in Vlissingen talloze waarnemingen gedaan van archeologische resten. Veel zijn echter niet opgetekend of aangemeld en blijven bijgevolg onbekend. Het hieronder weergegeven overzicht is dus verre van compleet.

Binnen het plangebied zelf zijn geen waarnemingen gemeld. Dit geldt wel voor de rest van de historische kern van Vlissingen:

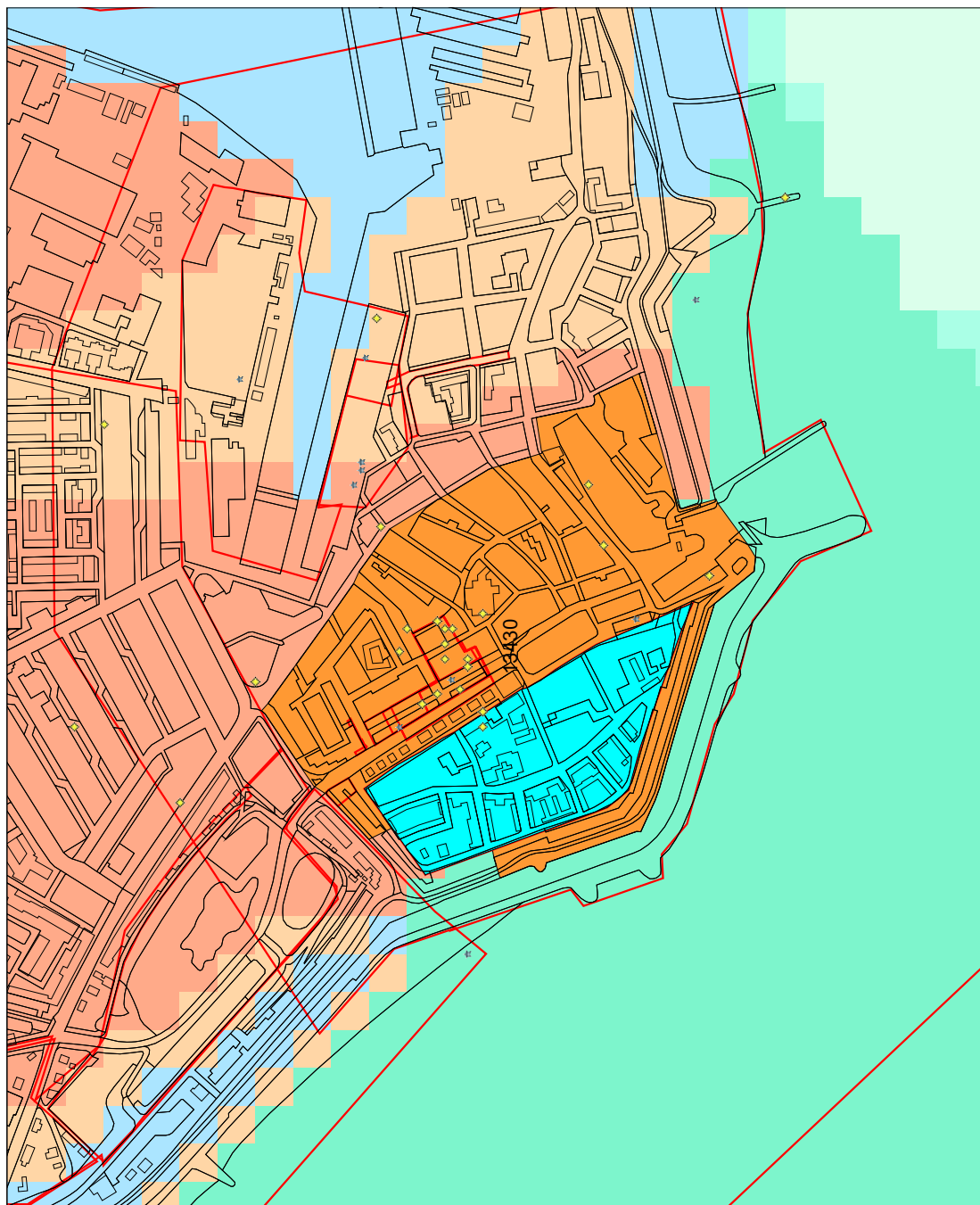
Bij niet-archeologische graafwerken zijn aan

Vlissingen - Plangebied Breewaterstraat/Slijkstraat

ARCHIS-gegevens

03-12-2008
Walcherse Archeologische Dienst

29750 / 385928

Legenda

- ♦ WAARNEMINGEN
- * VONDSMELDINGEN
- HUIZEN
- TOP10 ((c)TDN)
- ONDERZOEKSMELDINGEN
- MONUMENTEN**
 - archeologische betekenis
 - archeologische waarde
 - hoge archeologische waarde
 - zeer hoge archeologische waarde
 - zeer hoge arch waarde, beschermd
- IKAW**
 - zeer lage trefkans
 - lage trefkans
 - middel hoge trefkans
 - hoge trefkans
 - lage trefkans (water)
 - middel hoge trefkans (water)
 - hoge trefkans (water)
 - water
 - niet gekarteerd

0 100 m

Archis2

28165 / 384633

Fig. 10 De historische kern van Vlissingen met gegevens uit het Archeologisch Informatiesysteem voor Nederland. Het plangebied staat blauw aangegeven.

de *Oude Markt*, aan het *Bellamypark* en in de voormalige *Korte Noordstraat* beerputten uit de Nieuwe Tijd opgegraven, in de *Lange Zelke* zijn ophogingslagen gezien uit de Late Middeleeuwen A–B en werden 10 pelgrimsinsignes uit de Late Middeleeuwen B verzameld.

Op de *Oude Markt* ter hoogte van de voormalige Kromme Elleboog is de hoek van een kerkhofmuur gesignaleerd en zijn resten van begraving gevonden, in de *Wagenaarstraat* zijn muurrestanten uit de Late Middeleeuwen B gevonden.

In de *St-Jacobskerk* zijn restanten van grafkelders aangetroffen, op het voormalige *Betje Wolffplein* zijn zilveren dukaten in een houten ton gevonden en in de *Gravestraat/Hendrikstraat* zijn de fundamente van een kruithuis van ca. 1810 vrijgelegd.

In het archief van dhr. W. Weber zijn een aantal waarnemingen opgenomen: Ten noordoosten van de ingang van de Vissers- en Koopmanshaven werden in 1987 restanten van de *Oost-Waterpoort* gedocumenteerd en ter hoogte van *Groenewoud nr. 2* werd na verzakkingen een gemetseld tongewelf in gele baksteen waargenomen. Aan de *Nieuwstraat 90* werd door een bewoner melding gemaakt van een bewoningspakket tussen 50 en 150 cm onder maaiveld, met onderaan een vermoedelijk Middeleeuws vloerniveau uit kloostermoppen en hoger een plavuizenvloer. In zijn kelder bevond zich een gewelf en enkele grote bakstenen cirkels (basementen voor ovens/vuurplaatsen) die een grootschalige ambachtelijke productie doen vermoeden. Deze zou dateren voor de bebouwing aan de Noordstraat, voor circa 1440.

Bij rioleringswerken in de zomer van 2007 werden op de *Steenen Beer* restanten van zware houten

palen aangetroffen die zeer waarschijnlijk aan de kademuren te koppelen zijn. Op de kruising van de *Hendrikstraat* en de *Palingstraat* kon de WAD tijdens diezelfde rioleringswerken restanten van een bakstenen 'sluisje' optekenen.

4.3 Monumenten

Momenteel telt de historische kern van Vlissingen 265 Rijksmonumenten en 113 MIP-monumenten.

Binnen de grenzen van het plangebied zijn een vijftigtal monumenten beschermd en bevinden zich 19 beeldbepalende of cultuurhistorisch waardevolle panden. Deze zullen worden gevrijwaard en in de nieuwe plannen worden ingepast (KOW2007) (fig. 11).

Meer informatie is ook terug te vinden op de website van de Kennis Informatiestructuur Cultuur Historie (www.kich.nl) en op de website van de Cultuurhistorische Hoofdstructuur van de provincie Zeeland (www.provincie.zeeland.nl/cultuur/chs).

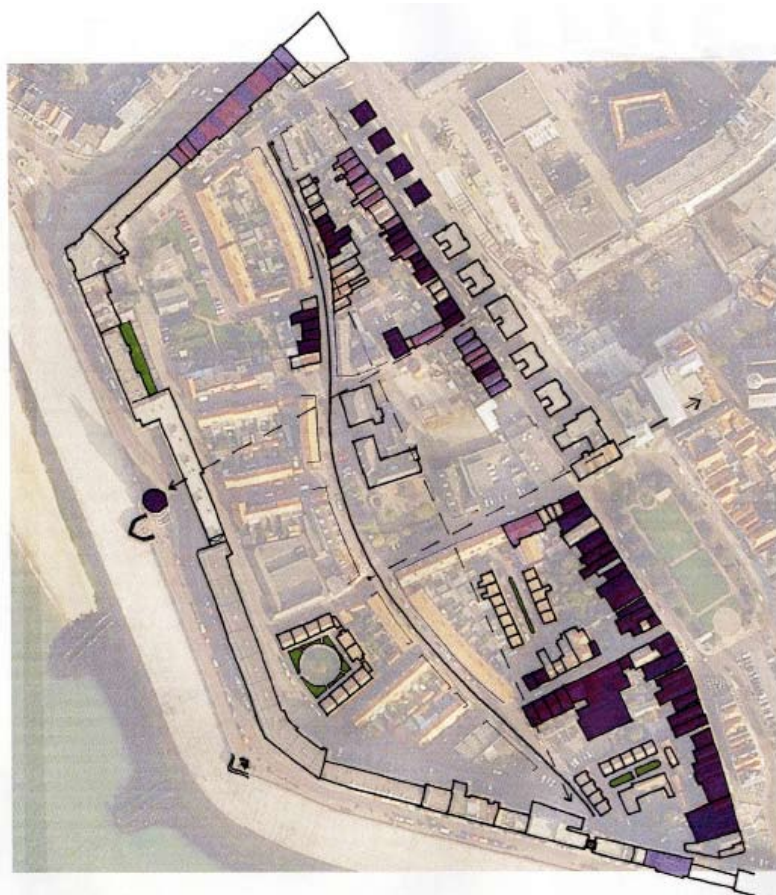

Fig.11 De historische kern van Vlissingen met in het paars de beschermde monumenten en in het roze de beeldbepalende/cultuurhistorisch waardevolle panden. Bron: KOW2007

5. Verstoringen

Van belang voor het archeologisch onderzoek is de bepaling of tijdens de aanleg van de huidige bebouwing het archeologische bodemarchief reeds werd verstoord, door bijvoorbeeld kelders, (paal)funderingen of andere graafwerkzaamheden. De kaart die gemaakt werd naar aanleiding van de wederopbouwwerken na de oorlog geeft een goed beeld van de verwoestingen. Nagenoeg het hele gebied is door de bombardementen tot puin herleid. De nieuwe bebouwing wijzigt de opbouw van het gebied grondig, zoals de projectie laat zien (fig. 12). Hoewel de impact van oorlog en wederopbouw bovengronds erg groot is geweest (fig. 17), lijkt dit weinig invloed te hebben gehad op de archeologische resten in de ondergrond. Recentere graafwerkzaamheden op o.a. de Grote Markt, bij de Gevangentoren, aan de Spuistraat (fig. 9) en het Alhambra tonen dit aan (fig. 8). Binnen de planzones waren geen grote open zones aanwezig waar bommen grote kraters konden slaan die de ondergrond verstoord hebben. Bunkers en schuilkelders bevinden zich meer naar de Boulevard.

De nieuwbouw die tijdens de wederopbouw werd gezet lijkt op basis van de bouwtekeningen in het Vlissings Archief vrij licht gefundeerd en niet voorzien van kelders (fig. 13). Later werd wel het nieuwe politiekantoor op de hoek van de Grote Markt in de Breestraat onderkelderd.

Andere verstoringen binnen het plangebied zijn de kazernegebouwen uit de Franse tijd. Een foto uit 1972 toont aan dat die erg zwaar gefundeerd waren

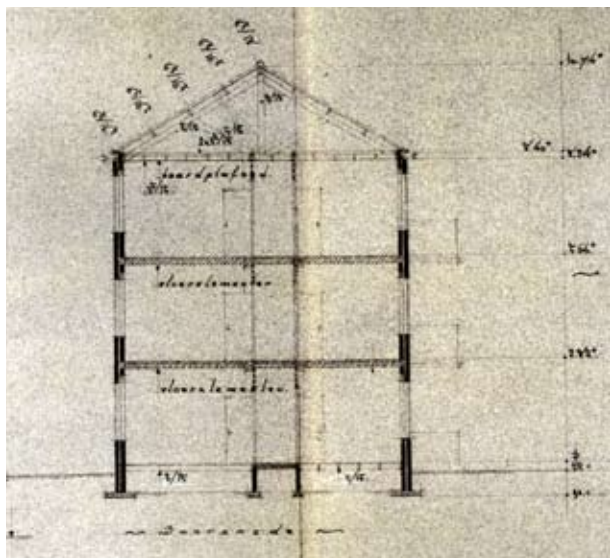

Fig. 12 Kaart met de wederopbouwplannen na de Tweede Wereldoorlog, geprojecteerd op de oude situatie. In rood zijn de verwoeste huizen weergegeven, in blauw de nog intacte, in groen de onbebouwde gebieden. De planzones zijn rood omkaderd weergegeven.

Bron: Gemeente-archief Vlissingen; bewerking WAD.

en lokaal de ondergrond ernstig verstoord hebben (fig. 27). Als de zuidelijke kazernegebouwen een soortgelijke fundering hebben, kan dat gevolgen hebben voor de archeologische resten in de zone G.

In onderstaande overzichtkaart staan de te verwachten verstoringen weergegeven (fig. 14).

Fig. 13 De bebouwing in zone B werd gefundeerd op bakstenen poeren op een diepte van -90cm onder maaiveld. Op diezelfde diepte bevindt zich ook een kruipruimte over de volledige oppervlakte.

Bron: Gemeentearchief Vlissingen

Fig. 14 Kaart met de mogelijke verstoringen binnen het plangebied. In groen zijn de verschillende planzones weergegeven, in grijs de in het verleden reeds verstoorde zones (kelders, bunkers, funderingen).

6. Gespecificeerde verwachting

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zal voor elke zone binnen het plangebied een gespecificeerde archeologische verwachting worden opgesteld. Hierbij wordt rekening gehouden met de aard en ruimtelijke inplanning van de nieuwbouw en de verstoringen uit het verleden. Op basis van dit verwachtingsmodel kan per zone een gericht advies worden uitgebracht.

Voor alle zones geldt:

Eventuele bewoning uit de *Steentijd* bevindt zich op de top van pleistocene dekzanden. Binnen het plangebied bevinden deze zich op 4 of 5 meter worden aangetroffen (Fischer1997). Er moet hierbij wel rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat getijdenwerking en het insnijden van de krekken een deel van deze pleistocene toppen heeft geërodeerd en bijgevolg eventuele resten uit deze periode heeft verspoeld. Gezien de relatief geringe verstoringsdiepte van de

nieuwbouw is de kans dat deze niveaus geraakt worden zo goed als uitgesloten.

Bewoning uit de *IJzertijd en de Romeinse Tijd* bevindt zich doorgaans op de veraarde toppen van het veen. De historische kern van Vlissingen is echter gesitueerd op de afzettingen van verschillende getij-inversieruggen of kreekruggen. Aangezien het hier gaat om een oude geul die zich diep in het vroegere veenlandschap heeft ingesneden, is de kans op het aantreffen van intact veen zeer klein. Archeologische resten uit de IJzertijd of Romeinse Tijd zijn bijgevolg niet te verwachten in het plangebied.

Bewoning uit de *Vroege Middeleeuwen* kan over het hele plangebied verwacht worden. De ringwalburg die in Oost-Souburg werd aangelegd was aanvankelijk slechts een toevluchtsoord voor de lokale bevolking in tijden van gevaar (o.a. invallen van vikingen). Deze plaatselijke bewoners waren boerengemeenschappen die vermoedelijk in de onmiddellijke omgeving van de ringwalburg

Fig.15 De verschillende planzones geprojecteerd op de vermoedelijke loop van de oude havengeul, ca. 1264. De huidige Slijkstraat en Breewaterstraat zouden hieraan nog refereren. Bron: Domisse

op de kreekruggen woonden. Gedacht moet worden aan kleinschalige erven met enkele houten boerderijen en een aantal randstructuren (waterputten, schuurtjes, erfafscheidingen,...). Binnen het plangebied zijn voor deze periode nog geen specifieke gegevens bekend.

Vooraf voor de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd is de archeologische verwachting hoog. De geschiedenis van het eerste Vlissingen, het zgn. 'Oud-Vlissingen' uit de 13e eeuw, is nauw verbonden met het hier onderzochte gebied. Het vissersdorpje Oud-Vlissingen lag aan een oude natuurlijke havengeul die een eind landinwaarts liep. Deze geul loopt vermoedelijk dwars door het onderzoeksgebied (fig. 15). De precieze loop ervan is nog niet bekend, maar op basis van de studie van archivaris en dominee P.K. Dommisse volgt deze min of meer het tracé van de huidige Slijkstraat en Breewaterstraat, wat een verklaring voor de golvende lijn zou kunnen zijn (Vlissings Archief - Collectie Dommisse). Langs deze havengeul vonden de vissersschepen hun weg naar Vlissingen en ontwikkelde zich een bloeiende zoutindustrie. Het is bijgevolg zeer goed mogelijk dat naast faciliteiten gerelateerd aan de handels- en havenactiviteiten, zoals kades, opslag en verwerking, ook resten van deze zoutindustrie, zoals zoutketen en sporen van het productieproces in diepere niveaus binnen het plangebied nog aanwezig zijn. De zelkeheuvel, waarop later de Zeemanserve gebouwd is, is hiervan een voorbeeld. Ook in de opgraving in de aangrenzende Spuistraat werden veel sporen van deze zoutwinningsactiviteiten teruggevonden (De Boer & Vanden Borre 2008).

De concentratie van deze succesvolle handels- en industriële activiteiten rond de havengeul vormde de basis voor het ontstaan van het Nieuw-Vlissingen. Ten noorden van de natuurlijke havengeul werd begin 14e eeuw de Schardijn- en Koopmanshaven aangelegd. De later gedempte geul legde mogelijk de basis voor de centrale straten Breewaterstraat, mogelijk verwijzend naar deze geul en de 'Straat achter het Klooster', verwijzend naar het Karmelietenklooster dat hier gesticht werd in het begin van de 15e eeuw.

Het plangebied bevindt zich binnen de grenzen van de oudste kern van het nieuwe Vlissingen, weergegeven door Jacob van Deventer rond 1550. Hieronder wordt voor de periode 1550-heden per zone een gespecificeerde verwachting gegeven.

Fig.16 Het plangebied gezien vanaf het noorden op het Panorama van Walcheren (ca. 1550). Bron: Zeeuws Archief

6.2 Zone A

Zone A beslaat een gebied van circa 2900 m² en wordt begrensd door de Gasthuisstraat in het noorden, de Samaritaanstraat in het zuiden, de Koestraat in het Westen en de Slijkstraat in het oosten (fig. 1). Het gebied is momenteel in het bezit van l'Escaut.

Zone A valt op de kaart van Jacob van Deventer (ca. 1550), de oudste betrouwbare weergave die voor de stad Vlissingen beschikbaar is, net binnen de eerste stadskern (fig. 19). Binnen zone A vallen twee bouwblokken, van elkaar gescheiden door een smal straatje. De oostelijke zijde wordt begrensd door de huidige Slijkstraat, toen de 'Straat Achter het Klooster', die in zijn verloop weinig veranderd is. Aan de westelijke zijde loopt het molenwater. De kaart van van Deventer geeft aan dat er hier geen stadsmuur stond. Dit wordt duidelijk bevestigd op het Panorama van Walcheren van Antoon van den Wijngaerde uit diezelfde periode (fig. 16). De westelijke begrenzing zal dus de (aarden) dijk rond het molenwater geweest zijn. De bouwblokken bestaan volgens van Deventer uit een aaneengesloten rij woonhuizen langs de huidige Slijkstraat met tuinen tegen de toenmalige Dijkstraat langs het molenwater. Deze Dijkstraat werd later de Koestraat, die bij de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog volledig verdween.

Op de kaart van Adams uit 1588 is de situatie al grondig veranderd. Vlissingen is intussen versterkt met een tweede omwalling en het molenwater is deels gedempt. Binnen zone A zijn de twee bouwblokken samengevoegd tot 1 geheel en

staat er nu ook bebouwing aan weerszijden van de Dijkstraat. De ruimte tussen beide huizenrijen is ingenomen door tuinen.

Rond 1652 zien we op de kaart van Blaeu, en in 1696 op die van Smallegange, dat Vlissingen voor een derde maal uitgebreid en versterkt is. De bebouwing is fors toegenomen. Voor zone A lijkt er weinig veranderd ten opzichte van een eeuw geleden.

De kaart van *Hattinga* toont de situatie rond 1750. Ook hier is er weinig veranderd ten opzichte van de voorbijgaande periodes. Wel lijkt het erop dat het binnenterrein in de loop van de 18e en de 19e eeuw geleidelijk wordt volgebouwd. De kaart van Hoogstraten uit 1875 laat zien dat er van tuinen nog nauwelijks sprake is.

De grootste veranderingen treden op in de nasleep van de *Tweede Wereldoorlog*. Het hele plangebied rond de Slijkstraat en de Breewaterstraat heeft zeer sterk te leiden onder de bombardementen en er wordt bij de wederopbouw geopteerd voor een volledig hernieuwde aanleg van het hele gebied (fig. 19). Voor zone A betekent dit dat nagenoeg alle bebouwing wordt gesloopt tot een diepte van 30 cm -MV (Gemeente-archief Vlissingen). De bestaande Koestraat verdwijnt volledig en wordt naar het westen verlegd, parallel aan de dijk. De hele zone wordt opnieuw langs zowel de Slijkstraat als de nieuwe Koestraat bebouwd met kleine woningen met ertussen tuinen; de

Fig.17 De achterzijde van de Slijkstraat op een foto uit 1945. De volledige straat werd verwoest door de bombardementen. Bron: Zeeuwse Bibliotheek.

bestaande situatie.

Terreininspectie heeft aangetoond dat er in zone A zeer waarschijnlijk een aantal contexten aangetast zijn door *schatgraverij*. Hierbij zal voornamelijk de inhoud van hogergelegen beerputten en -kelders (deels) verdwenen zijn. De verwachting is dat er nog voldoende onaangetaste contexten beschikbaar zijn voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen.

In de *nieuwe plannen* worden zone A en E bij elkaar getrokken in één bouwblok, met woningen aan de Slijkstraat met tuin en de Gasthuisstraat. De indeling van het middengebied wijzigt grondig. De Samaritaanstraat zal niet meer doorlopen tot

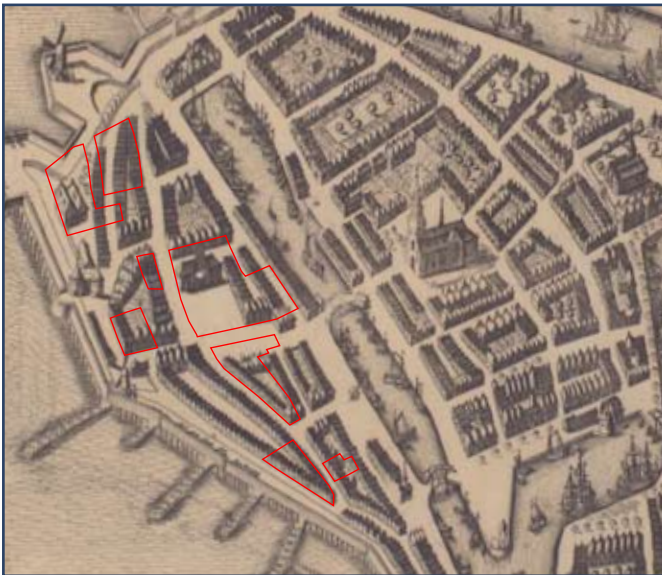
Fig. 18 Voorlopige inplanning van de nieuwbouw in zone A en E. Bron: KOW2009

1550

1588

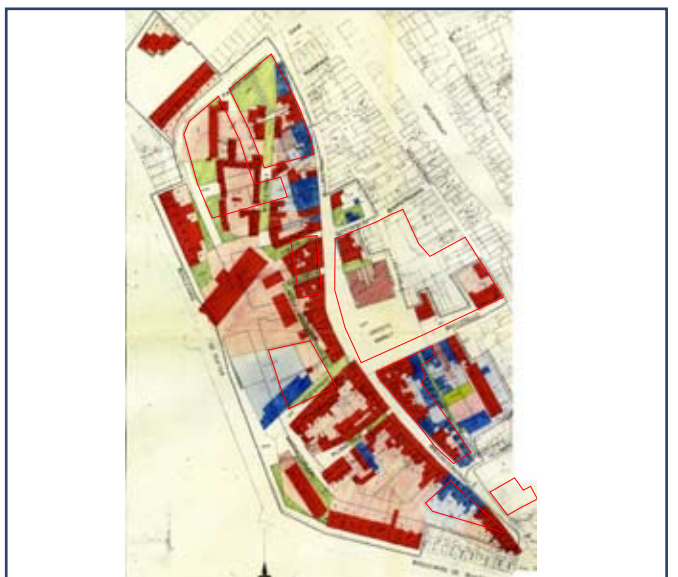
1696

1750

1875

1950-1960

Fig. 19 De kern van Middelburg op de kaart van Van Deventer (1550), Adams (1588), Smallegange (1696), Hattinga (1750), stadsplattegrond 1875 en een plan voor de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog (linksboven naar rechtsonder). Het plangebied is rood omkaderd.

Bron: Gemeentearchief Vlissingen & Zeeuws Archief

Fig. 20 Voorlopige inplanning van de nieuwbouw in zone B.
Bron: KOW2009

in de Slijkstraat, maar zal wel worden verlengd naar het westen tot in de Gasthuisstraat. De straat vormt de centrale as van het gebied met daarrond woonhuizen. De Koestraat verdwijnt volledig. Onder de bebouwing ten noorden van de nieuwe Samaritaanstraat was oorspronkelijk een verdiepte parkeergarage, minimum twee meter onder het huidige maaiveld, gepland. Hiervan is men echter afgestapt en er wordt nu geopteerd voor parkeren op maaiveld.

6.3. Zone B

Zone B beslaat een gebied van circa 650 m² en wordt begrensd door de Slijkstraat in het oosten, de Verlorenlandstraat in het noorden en de Westpoortstraat in het zuiden (fig. 1).

De kaart van Van Deventer geeft aan dat het volledige plangebied al in het midden van de 16e eeuw en vermoedelijk dus ook al in de Middeleeuwen volledig bebouwd is. De bebouwing bevindt zich langs de Slijkstraat, de Verlorenlandstraat en de Westpoortstraat en loopt bijna over het hele plangebied door. Mogelijk kunnen in het centrale westelijke deel van zone B nog restanten van tuinen met daarin beerputten/bakken en afvalkuilen en lagen worden aangetroffen.

De kaart van Adams uit 1588 geeft een iets gedetailleerder beeld dan die van Van Deventer

maar het lijkt erop dat de situatie nagenoeg ongewijzigd blijft.

Een eeuw later, op de kaart van Smallegange uit 1696 lijkt het bouwblok ten zuiden van de Westpoortstraat aan dat in zone B toegevoegd. De situatie op de kaart van Hattinga uit 1750 lijkt echter weer op deze van 1588 (cf. Adams), met de huidige Westpoortstraat als ondergrens van zone B. Het bouwblok lijkt iets samengedrukt, maar dat is vermoedelijk een vervorming bij het optekenen. Naar alle waarschijnlijkheid wijzigt er dus in de periode 1500-1800 weinig aan het bouwblok.

De eerste grote wijzigingen vallen op te tekenen in de 19e eeuw. Met de komst van de kazerne en de aanleg van een exercitieplein ten westen van zone B wordt de opbouw van deze zone grondig hertekend. De bebouwing verdicht en van het tuingedeelte blijft niets meer over. De Koestraat vormt de noordelijke grens van de bebouwing in zone B en centraal doorsnijdt de Kazernestraat de bebouwing.

Deze situatie is duidelijk te zien op de kaart van de wederopbouw, waar de nieuwe (huidige) situatie op de 19e-eeuwse is geprojecteerd (fig. 12). Aangezien de volledige bebouwing door de bombardementen vernietigd was, werd ook zone B grondig hertekend. De nieuwe bebouwing werd iets westelijker van de Slijkstraat ingepland en Koestraat en Kazernestraat werden opgeheven. In plaats daarvan kwam een gesloten

bouwblok, begrensd door de Westpoortstraat en de Verlorenlandstraat. Hierbij werden oude bewoningsresten tot minimum 0,90 m onder maaiveld weggehaald en werd de huidige nieuwbouw met bakstenen funderingsvoeten en een kruipruimte gerealiseerd (Gemeente-archief Vlissingen) (fig. 13).

De verwachting is dat binnen het volledige plangebied archeologische resten verwacht kunnen worden vanaf de Prehistorie tot en met de Nieuwe Tijd. Zone B is op basis van historisch kartografisch materiaal met zekerheid bebouwd vanaf 1550, maar vermoedelijk ook al in de Late Middeleeuwen. Deze bebouwing bestaat uit een aaneengesloten huizenrij langs de Slijkstraat met daarachter een strook tuinen. Deze situatie blijft vanaf dan nagenoeg ongewijzigd tot in de 19e eeuw, met de aanleg van de bomvrije kazerne. In de Tweede Wereldoorlog wordt de hele zone bovengronds verwoest en bij de wederopbouw volledig hertekend. De huidige bebouwing is gefundeerd op balken die op een diepte van circa 90 cm onder maaiveld gelegd zijn. De verwachting is dat de eerste meter onder de huidige bebouwing hierdoor verstoord is, maar dat er daaronder nog intacte archeologische resten aanwezig zijn. De Nieuwe Tijd niveaus bevinden zich meteen onder het huidige maaiveld. Middeleeuwse niveaus kunnen al vanaf circa 1 m onder maaiveld verwacht worden. Het is niet duidelijk tot welke diepte de huidige tuingedeeltes door de 19e-eeuwse

bebouwing zijn aangetast.

6.4. Zone C

Zone C beslaat een gebied van circa 1900m², begrensd door de Breestraat in het noorden, de Breewaterstraat in het westen, de Hellebardierstraat in het zuiden en tuinen van de bebouwing aan de Schoolstraat (fig. 1).

Op de kaart van *Van Deventer (1550)* is zone C nagenoeg volledig bebouwd. Enkel de Breestraat lijkt hier in het midden van de 16e eeuw wat breder te zijn geweest. Een smalle strook aan de noordelijke zijde van zone C zal toen straat geweest zijn.

Adams toont in 1588 dezelfde situatie alleen kan door het grotere detail opgemaakt worden dat het blok is opgebouwd uit gesloten bebouwing langs de huidige Breestraat, Breewaterstraat, Hellebardierstraat en Schoolstraat. Een smal straatje vormt een, nu verdwenen, verbinding tussen de Schoolstraat en de Breewaterstraat. Ook langs dit straatje staat een aaneengesloten bebouwing. Tussen de huizen geeft *Adams* kleine tuinen aan, waarin beerputten/bakken en afvalkuilen kunnen worden aangetroffen.

Een eeuw later, rond 1669, is dit smalle verbindingssstraatje niet meer weergegeven

Fig. 21 Voorlopige inplanning van de nieuwbouw in zone C
Bron: KOW2009

op de plattegrond van Smallegange. De Schoolstraat loopt nu wel volledig door tot aan de Hellebardierstraat. De rest van het bouwblok lijkt ongewijzigd. Ook op de kaart van Hattinga lijken er geen opvallende wijzigingen aan de bebouwing plaats te vinden.

De 19e eeuw brengt in tegenstelling tot andere zones in het plangebied geen grote veranderingen met zich mee. Wel wordt de Breestraat versmald tot zijn huidige breedte en wordt dus ook het noordelijke deel van zone C volgebouwd. De tuinen worden ook meer en meer volgebouwd.

De heropbouw in de Tweede Wereldoorlog hertekent deze zone in beperkte mate. De Schoolstraat wordt grotendeels naar het oosten verlegd en verbreed. Enkel het laatste stukje naar de Hellebardierstraat behield zijn oorspronkelijke verloop. De bebouwing was door de bombardementen grotendeels vernietigd en werd nu volledig gesloopt.

Binnen zone C is de bouw van een ondergrondse parkeerkelder gepland. Verwacht kan worden dat hiervoor alle archeologische resten tot een diepte van minimaal -2,00m tot -2,50 m onder maaiveld zullen worden vernietigd.

6.5. Zone D

Zone D beslaat een gebied van circa 600 m² en vormt een oostelijke uitloper van zone C (fig. 1).

Het verloop van de bebouwing loopt ongeveer parallel met die van zone C. De oostelijke zijde van zone D wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van de oude Schoolstraat met bijhorende bebouwing en tuinen. Aan de noordelijke zijde door de Breestraat met bebouwing en tuinen. Mogelijk is de Breestraat ook hier iets breder dan de huidige straat en kan de oude bouwlijn van de huizen binnen zone D iets zuidelijker liggen. Deze situatie ondergaat in de periode 1500-1800 weinig veranderingen.

In 1875, op de plattegrond van Hoogstraten, is de Breestraat versmald tot zijn huidige breedte en lijken mogelijke resten van tuinen verdwenen.

Met het opschuiven van de Schoolstraat en het slopen van de bestaande bebouwing bij de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog ondergaat zone D zijn grootste veranderingen. De

nieuwe Schoolstraat doorsnijdt het gebied.

6.6. Zone E

Zone E beslaat een gebied van circa 3100 m² en is gesitueerd tussen de Koestraat in het oosten, de Gasthuisstraat in het westen en het noorden en de achterzijde van de bouwing langs de Verlorenlandstraat in het zuiden (fig. 1). Het gebied is momenteel in het bezit van l'Escaut.

Ad Tramper van het Zeeuws archief nam in het verleden deze zone al onder de loep (Gemeente-archief Vlissingen, archeologisch onderzoek). Ook de voormalige archivaris en predikant P.K. Dommisse wijdde rond 1900 al een kleine studie aan deze hoek (Dommisse 1910 & Vlissingens Archief, collectie Dommisse).

De bewoningsgeschiedenis binnen zone E begint pas vanaf de tweede helft van de 16e eeuw (fig. 19). op de kaart van Jacob van Deventer valt deze zone nagenoeg volledig binnen de grenzen van het Middeleeuwse molenwater. De archeologische verwachting voor deze periode is dan ook gering. Wel moet er in het oostelijke deel van zone E rekening gehouden worden met de aanwezigheid van bedijking lang het molenwater.

In een kleine uitloper in het zuidoostelijke deel, ten zuiden van de huidige Samaritaanstraat, kunnen nog resten van beerputten/bakken en afvalkuilen van de Middeleeuwse bebouwing langs de Slijkstraat verwacht worden.

In de loop van de tweede helft van de 16e eeuw wordt het molenwater deels gedempt en komt er ruimte vrij ten westen van de Dijkstraat, later de Koestraat. Er wordt een gasthuis met tuinen gebouwd, ook te zien op de kaart van Adams uit 1588.

In de loop van de 16e en 17e eeuw worden ook de onbebouwde zone tussen het gasthuis en de bebouwing aan de Koestraat steeds verder dichtgebouwd, met ondermeer een pesthuis, een nieuw gasthuis en brouwerij '*de 3 tonnekes*' in de zuidwestelijke hoek van zone E. Deze brouwerij is vermoedelijk ook weergegeven op de kaarten van Blaeu uit 1652 en Smallegange uit 1696. Het pesthuis en het nieuwe gasthuis staan pas opgetekend op de kaart van Hattinga (1750) (fig.). Een plattegrond van dit gasthuis uit 1792 is te vinden in het Vlissingens Archief en geeft

Fig. 22 Het gasthuis. Bron: Gemeente-archief Vlissingen.

een gedetailleerde weergave van de indeling van het gebouw. Volgens Dommisse wordt het oude pesthuis ondergebracht in de gebouwen van het eerste gasthuis. Hij meldt ook nog de vondst van begravingen in de noordoostelijke zone van dit gebied, mogelijk te dateren in de periode 1563-1572 en te koppelen aan bewoners of gasten van het gasthuis of doden uit het pesthuis (Domisse 1910, p. 164).

In de tweede helft van de 18e eeuw en de eerste helft van de 19e eeuw verdwijnt een deel van de bebouwing binnen zone E. Het grootste deel van dit gebied wordt vanaf dan ingenomen door een kazerne. Het 16e-eeuwse gasthuis/pesthuis wordt begin 19e eeuw opgeheven en geïntegreerd in de kazerne. Ook de brouwerij wordt gesloopt.

Ook hier heeft de wederopbouw grondige wijzigingen aangebracht aan de opbouw van het gebied. De door de bombardementen al volledig vernielde gebouwen werden gesloopt en volgens de originele plannen werd er in deze zone een groenvoorziening ingepland. Of deze er aanvankelijk gekomen is, is niet duidelijk. Het gebied is momenteel volledig bebouwd.

De verwachting is dat binnen het volledige plangebied archeologische resten verwacht kunnen worden vanaf de Nieuwe Tijd. Zone E is op basis van historisch kartografisch materiaal met zekerheid bebouwd na 1550, en valt in de periode daarvoor voor het grootste deel binnen de grenzen van het oude molenwater. Oudere resten kunnen door het graven van dit waterbekken vernietigd zijn.

De 16e-eeuwse bebouwing bestaat aanvankelijk uit twee gasthuizen, een pesthuis en een brouwerij.

Mogelijk kunnen ook nog resten van begravingen worden aangetroffen in de noordoostelijke hoek van deze zone. Deze situatie blijft vanaf dan nagenoeg ongewijzigd tot in de 19e eeuw, met de aanleg van de bomvrije kazerne ten zuiden van zone E. Hierbij verdwijnt nagenoeg alle bebouwing. In de Tweede Wereldoorlog wordt de hele zone bovengronds verwoest en bij de wederopbouw volledig hertekend.

De verwachting is dat de huidige bebouwing de ondergrond niet dieper dan 100cm onder huidig maaiveld heeft verstoord. Daaronder kunnen nog intacte archeologische resten, waaronder begravingen, aanwezig zijn. De Nieuwe Tijd niveaus bevinden zich meteen onder het huidige maaiveld. Middeleeuwse niveaus kunnen al vanaf circa 100cm onder maaiveld verwacht worden.

6.7. Zone F

Zone F beslaat een gebied van circa 8400 m² met de Slijkstraat in het westen, de Bakkersgang in het noorden, de achterkant van de bebouwing aan de Spuistraat in het oosten en de Breestraat in het zuiden. Centraal door zone F loopt van noord naar zuid het Waaigat en de zuidwestelijke hoek wordt ingenomen door de Grote Markt (fig. 1).

Het gebied rond zone F behoort tot één van de

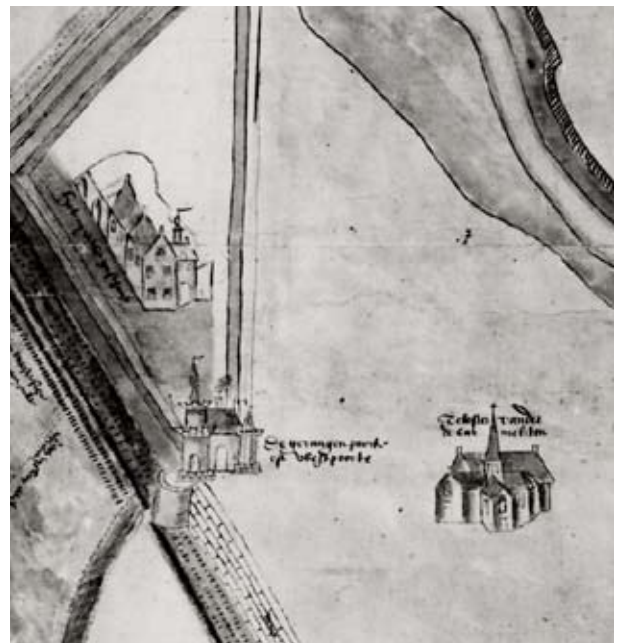

Fig. 23 Het Carmelietenklooster, het gasthuis en de Gevangentoren eind 16e eeuw.
Bron: Gemeente-archief Vlissingen.

oudstevan Vlissingen. Hier werd in het begin van de 15e eeuw het enige klooster gesticht dat Vlissingen ooit gekend heeft, het Carmelietenklooster. P.K. Domnisse vindt de eerste vermelding van dit klooster in een grafelijke rekening uit 1425-1428. Vanaf deze datum duikt het klooster in verschillende teksten op tot het op het einde van de 16e eeuw, volgens Domnisse na 1572, werd afgebroken. Enkel de refter blijft bewaard en de oostelijke helft wordt omgevormd tot waag en de westelijke helft tot vleeshuis. De rest van het puin werd, volgens de teksten, in schepen geladen die vervolgens werden afgezonken in de Schelde om de toegang tot Antwerpen voor de Spanjaarden te versperren.

Domnisse maakte op basis van archiefteksten een reconstructie van de toenmalige inplanning. Het Carmelietenklooster domineerde het grootste deel van zone F. Het hele complex besloeg ruwweg de hele zone tussen Slijkstraat, Breestraat, Waagat en Bakkersgang. De refter, die na de sloop van het klooster nog enige tijd dienst deed als vleeshuis en waag, bevond zich op de hoek van de Slijkstraat en de Bakkersgang.

Ook het eerste stadhuis was in deze zone gesitueerd. Het stadhuis zou zich op twee percelen aan de noordzijde van de Breestraat hebben bevonden, waar nu het politiebureau staat. Hoe het gebouw er precies uitzag is niet bekend, maar wel beschikte het pand over gekleurde glazen ramen, een toegangstrap, en een klokkentoren met uurwerk. Resten van het eerste stadhuis op de hoek van de Breestraat zijn vermoedelijk door de aanleg van de kelder onder het politiebureau

Fig. 24a Het stadhuis op de Markt, symbool voor de Vlissingse Welvaart in de 18e eeuw.

Bron: Gemeente-archief Vlissingen.

Fig. 24b Het Vlissingse stadhuis ging in vlammen op tijdens het Engelse bombardement in 1809.

Bron: Gemeente-archief Vlissingen.

grotendeels verdwenen.

In 1559 verhuisde het stadhuis naar de overkant van de straat, ter hoogte van de huidige Breestraat 8 (linker deel), 10, 12 en 14 en Bellamypark 35 en 37 (Meerman2004, p. 24). In 1594 werd op de Grote Markt, op de plek van het gesloopte klooster, een prachtig nieuw stadhuis gebouwd dat lang symbool stond voor de macht en rijkdom van Vlissingen (fig. 24a). Het gebouw aan het Bellamypark bleef in gebruik als gevangenis en vormde zelfs even de verblijfplaats van de onfortuinlijke Don Pacheco. Het oude vleeshuis in de refter van het voormalige klooster werd ook overgeplaatst naar het nieuwe stadhuis. In 1809 ging het gebouw echter in vlammen op tijdens de Engelse bombardementen (fig. 24b). Bij de aanleg van het huidige schoolgebouw kwamen een aantal resten, vermoedelijk van dit stadhuis, weer aan het licht. Enkele foto's uit 1948 in het gemeente-archief van Vlissingen geven een beeld op de werken. De funderingen bevinden zich al op een halve meter onder het straatniveau en lijken bij de aanleg van de school grotendeels gevrijwaard te zijn (fig. 25).

Ten westen van de refter werd in 1580 een weeshuis en in 1584 aanpalend, een weesschool gesticht. Dit weeshuis werd in 1630 overgeplaatst naar de Walstraat en het leeggekomen gebouw deed daarna als leenbank dienst.

De verwachting is dat voor de hele zone F archeologische resten direct onder het maaiveld goed bewaard zijn. Uitzondering hierop vormt de parkeerkelder onder het politiebureau, waar het merendeel van de archeologische niveau

verdwenen zal zijn.

Momenteel zijn er nog geen concrete plannen bekend voor de nieuwbouw. In de stedenbouwkundige studie van KOW lijkt er in zone F voornamelijk bovengronds een grondige wijziging van het straatbeeld plaats te vinden. Ondergronds lijken de verstoringen volgens de huidige plannen beperkt te blijven tot vermoedelijk het slaan van heipalen en beperkt ontgraven van de bouwput (max. 1 meter onder maaiveld). Aangezien archeologische resten al meteen onder het maaiveld verwacht worden, zal er bij deze werkzaamheden toch een zekere verstoring van de bovenste niveaus plaatsvinden.

Fig. 25 Funderingen van het oude stadhuis op een foto uit 1948, aangetroffen bij de bouw van de school op de Markt.

Bron: Gemeente-archief Vlissingen.

6.8. Zone G

Zone G beslaat een gebied van circa 1350 m² en neemt de hele zuidwestelijke hoek van het blok tussen de Gasthuisstraat, Westerstraat, Westpoortstraat en Slijkstraat in.

Ook zone G is al ten tijde van de kaart van Jacob van Deventer volledig bebouwd. In de zuidwestelijke helft van deze zone, langs de Gasthuisstraat en de Westerstraat, kan bebouwing verwacht worden die teruggaat tot de eerste Middeleeuwse bewoning van het nieuwe Vlissingen. In de noordoostelijke hoek bevonden zich naar alle waarschijnlijkheid de tuinen van deze huizen met mogelijk beerputten, beerkelders en afvalpakketten.

Op de kaarten van Smallegange en Adams verandert de situatie de komende eeuwen nauwelijks. De kaart van Hattinga uit 1750 tekent de voormalige Weststraat met een meer noordoost-zuidwest oriëntatie, daar waar deze voorheen eerder oost-west leek te lopen. Mogelijk is de situatie ten opzichte van het verleden niet gewijzigd en heeft Hattinga gewoon een meer precieze weergave van het stratenpatroon opgetekend. De Weststraat doorsnijdt nu het zuidelijk deel van zone G en de bebouwing aan de straat schuift een stuk naar het noorden op. Hattinga tekent een aaneengesloten huizenrij langs de Weststraat en de Gasthuisstraat. Het binnenterrein bestaat uit tuinen met een aantal

Parkeren op maaiveld, maximaal 55 pp

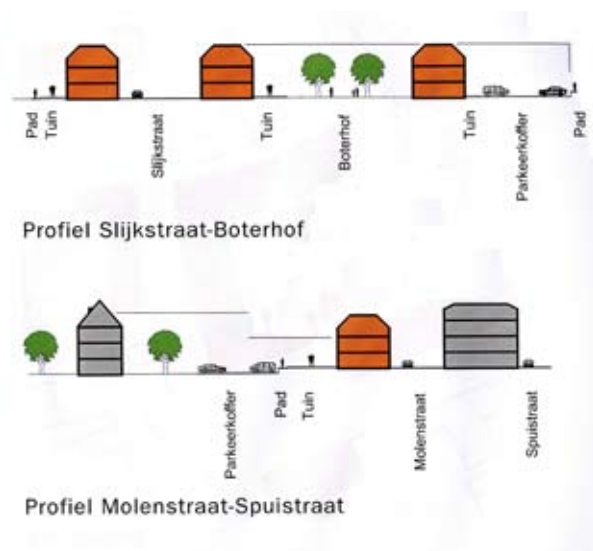

Fig. 26 Voorlopige inplanning van de nieuwbouw in zone F.

Bron: KOW2009

kleine bijgebouwen.

Aan deze situatie komt begin 19e eeuw een abrupt einde met de komst van de bomvrije kazerne, gebouwd door de Fransen. Door het bombardement van de Engelsen in 1809 waren grote delen van dit gebied zwaar gehavend. De volledige bebouwing langs de Gasthuisstraat tussen de Weststraat en de huidige Verlorenlandstraat werd nu gesloopt om plaats te maken voor een groot paradeplein en kazernegebouwen. Enkele nieuwe straten zoals de Kazernestraat en de Mosselmansgang werden door en achter de bebouwing langs de Slijkstraat aangelegd om de toegang tot de kazerne te vergemakkelijken (fig. 19). Binnen zone G bevinden zich in de zuidwestelijke hoek nog resten van één van de kazernegebouwen. De rest van deze zone ligt ter hoogte van het toenmalige paradeplein. De bomvrije kazerne bleef tot na de Tweede Wereldoorlog in gebruik, waarna ze bij de wederopbouw op zijn beurt werd gesloopt.

Voor deze zone zijn nog geen concrete plannen bekend. Op basis van het bureauonderzoek

Fig. 27 Funderingen van de bomvrije kazerne, aangetroffen bij de nieuwbouwwerken aan de Boulevard.

Bron: Gemeente-archief Vlissingen.

kunnen in deze zone al meteen onder het huidige maaiveld archeologische resten verwacht worden. Aangezien het grootste deel van zone G onder het paradeplein van de kazerne lag, is de kans groot dat hier archeologische resten beter bewaard zijn gebleven dan bijvoorbeeld onder de kazernegebouwen zelf. Een foto uit 1972 toont aan dat die erg zwaar gefundeerd waren en lokaal de ondergrond ernstig verstoord hebben (fig. 27).

6.9. Zone H

Zone H beslaat een gebied van circa 1050 m² en vormt een driehoek tussen Meylandstraat, Breewaterstraat en Gasthuisstraat (fig.).

Zone H is op de kaart van van Deventer aangeduid als een grotendeels bebouwde strook langs de Breewaterstraat. Er kunnen dus restanten van huizen en tuinen verwacht worden.

Op de meer gedetailleerde kaart van Adams, 38 jaar later, is de zone ook nog bebouwd. De Breewaterstraat was in die tijd smaller en de lijn van de bebouwing bevond zich een stukje meer naar het noordoosten. Een eeuw later is op de kaart van Smallegange ook de zijde langs de Boulevard bebouwd. Dit heeft voor zone H geen directe gevolgen. Wel wordt de tussengelegen tuinzone intensiever gebruikt en worden er, zoals te zien op de kaart van Hattinga, verschillende bijgebouwen opgetrokken in de loop van de 18e eeuw (fig. 19).

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de bebouwing grotendeels verwoest. Bij de wederopbouw werd de Gasthuisstraat ter hoogte van zone H aangelegd en werd de Breewaterstraat verbreed. De nieuwe Meylandstraat begrenste deze hoek in het noordwesten (fig. 19).

Voor deze zone zijn nog geen concrete plannen bekend. Op basis van het bureauonderzoek kunnen in deze zone al meteen onder het huidige maaiveld archeologische resten verwacht worden.

6.10. Zone I

Zone I beslaat een gebied van circa 400 m² langs de Breewaterstraat, ten noorden van het Hofje de Pauw.

De bewoningsgeschiedenis binnen deze zone verschilt weinig van die van de rest van het plangebied. De oudste aantoonbare bebouwing langs de Breewaterstraat is reeds zichtbaar op de kaart van Jacob van Deventer uit 1550. Achter een onderbroken huizenrij liggen tuinen met mogelijke beerputten en -kelders. Tot het midden van de 20e eeuw wijzigt deze situatie niet veel meer, zoals te zien is op de kaarten van Adams, Smallegange en Hattinga.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd een deel van de bebouwing verwoest en in de tweede helft van de 20e eeuw werd er een parkeerplaats ingepland.

Voor deze zone zijn nog geen concrete plannen bekend. Op basis van het bureauonderzoek kunnen in deze zone al meteen onder het huidige maaiveld archeologische resten verwacht worden.

7. Conclusies en aanbevelingen

7.1 Conclusies

Het bureauonderzoek heeft geleid tot de volgende beantwoording van de onderzoeksvragen, waarbij de conclusies en het advies zijn weergegeven:

Kan er op basis van reeds bekende archeologische gegevens een stratigrafie voor het plangebied worden opgesteld?

Archeologie in de kern van belangrijke historische steden als Vlissingen is meestal erg complex. Vaak werd in het verleden oudere bebouwing enkel bovengronds gesloopt en werden nieuwe structuren bovenop de oudere gezet. Diepere structuren als funderingen, kelders, water- en beerputten, maar ook vloerniveaus en straatjes zijn op die manier vaak perfect bewaard gebleven. Door de eeuwen heen ontwikkelde zich zo een complexe stratigrafie met verschillende bewoningsniveaus.

Het archeologisch onderzoek in de binnenstad van Vlissingen heeft aangetoond dat er al op geringe diepte goed bewaarde archeologische resten kunnen worden gevonden. Archeologisch onderzoek aan de Spuistraat, Alhambra en Oude Markt wees uit dat al meteen onder het huidige maaiveld sporen uit de 17e-20e eeuw verwacht kunnen worden. Vanaf -1,00m onder maaiveld de bewoningsniveaus uit de 15e-16e eeuw. Vanaf deze diepte zijn ook resten van de oude havengeul en bijhorende handels- en pre-industriële activiteiten, zoals zoutverwerking, mogelijk.

De verwachting is dat deze archeologische resten tot een diepte van minimaal -1,50m tot -3,50m onder maaiveld doorlopen. Op een dieper niveau, 4,00m tot 5,00m onder maaiveld kunnen nog resten uit de Steentijd worden aangetroffen. Uiteraard zijn de grenzen tussen deze niveaus moeilijk scherp te trekken en lopen ze sterk door elkaar. Lokaal kunnen ook grote verschillen optreden.

Welke archeologische waarden uit de laat-middeleeuwse kern van Vlissingen en latere periodes zijn er in het plangebied te verwachten en, wat is naar verwachting de omvang, ligging,

aard en specifieke datering hiervan?

Op basis van historisch kaartmateriaal en archiefbronnen is het mogelijk de bewoningsgeschiedenis binnen het plangebied op vrij heldere wijze in kaart te brengen. Met uitzondering van zone E, waar het middeleeuwse Molenwater lag, behoort het volledige plangebied tot de oudste stedelijke kern van Vlissingen, voor 1550.

Aangenomen kan worden dat de weergave op de kaart van Jacob van Deventer niet veel afwijkt van de Laat-Middeleeuwse situatie. In nagenoeg alle zones is bebouwing weergegeven, doorgaans bestaande uit aaneengesloten vrij bescheiden woningen langs de hoofdwegen (Slijkstraat, Breewaterstraat, Breestraat,...) met daarachter tuinen met enkele opstallen.

Enkel zone E bevindt zich buiten de Middeleeuwse kern van Vlissingen, ter hoogte van het molenwater. In de loop van de volgende eeuw wordt het molenwater gedempt en wordt binnen de zo vrijgemaakte zone een gasthuis, pesthuis en brouwerij opgericht. Dommissie vermeldt ook begravingen in het noordoostelijke deel van het gebied.

De Markt, binnen het plangebied aangeduid als zone F, kan als de bakermat voor het nieuwe Vlissingen worden beschouwd. Hier werd begin 15e eeuw een Carmelietenklooster gesticht. Rond dit klooster, de Sint Jacobskerk en de havens ontwikkelde zich de rest van de stad. Op het einde van de 16e eeuw werd het klooster opgeheven en grotendeels afgebroken. De refter van het gebouw deed nog een tijd dienst als vleeshuis en waag. Op het vrijgekomen terrein werd in 1594 een prachtig stadhuis gebouwd dat in de volgende eeuwen symbool ging staan voor de welvaart van de Vlissingers. In 1809 werd het gebouw vernietigd bij het bombardement van de Engelsen. Naar verwachting kunnen dus binnen 50-200 cm onder maaiveld resten van zowel stadhuis, waag, vleeshuis en Carmelietenklooster worden aangetroffen. Mogelijk bevinden zich in deze zone ook nog begravingen, samenhangend met het klooster.

Een grote hoeveelheid vondstmateriaal in de vorm van aardewerk, glas, metaal, bouw materiaal, hout en goed geconserveerde bot- en plantenresten kan verwacht worden.

In welke mate kan straatnamen- en archiefonderzoek een bijdrage leveren voor het afbakenen van deze verwachtingszones?

In het kader van deze bureaustudie is slechts een beperkt straatnamenonderzoek uitgevoerd. Op basis van historisch kaartmateriaal kon voor enkele periodes de oude straatnaam achterhaald worden (zie bijlage). Opvallend feit is dat veel namen in de loop der eeuwen nauwelijks veranderd zijn.

Doorgaans lijken zij naar een specifieke functie of gebouw te verwijzen. Zo kan de Breewaterstraat teruggaan op de oude haveningang naar Oud-Vlissingen. De Slijkstraat heette in de Middeleeuwen en vroege Nieuwe Tijd de 'Straat achter het Klooster', een directe verwijzing naar het Carmelietenklooster. Tijdens de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog is het stratenpatroon binnen het plangebied grondig gewijzigd. Een aantal nieuwe straten werden gecreëerd en een aantal oude verdwenen.

Archivaris P.K. Dommisse heeft in het verleden meerdere studies gewijd aan de historie van het gebied rond de Slijkstraat en Breewaterstraat. Op basis van archiefdocumenten wist hij een vrij nauwkeurige opbouw van het gebied te schetsen voor de periode voorafgaand aan de eerste kaart van Jacob van Deventer. Ook Ad Tramper van het gemeente-archief Vlissingen bestudeerde enkele zones en toonde aan dat archiefbronnen een erg waardevolle bron kunnen vormen voor het in kaart brengen van de historische stad.

Voor de latere periodes, waar historische kaarten vaak met uiterste nauwkeurigheid de toenmalige toestand weergeven, kunnen archiefbronnen belangrijke aanvullende informatie bevatten over ondermeer bewoners, specifieke functies, boedelinventarissen, gebruikte materialen en bouwmethodes,...

In welke mate zijn deze waarden verstoord door recente graafwerkzaamheden, waaronder kelders, (paal)funderingen en infrastructurele werkzaamheden?

De meeste verstoringen binnen het plangebied hebben plaatsgevonden vanaf de 19e eeuw met de bouw van een bomvrije kazernecomplex ter hoogte van planzone B, E en G. Bij graafwerkzaamheden naar aanleiding van de nieuwbouw langs de Boulevard in de jaren '70 van de 20e eeuw werden delen van de funderingen van deze gebouwen blootgelegd. Op een foto uit 1972 uit het Gemeentearchief van Vlissingen is duidelijk te zien dat het om zeer zware bakstenen poeren gaat die lokaal oudere resten ernstig aangetast zullen hebben.

Een tweede belangrijke fase vormt de Tweede Wereldoorlog en de wederopbouw nadien. Bovengronds wordt nagenoeg het hele plangebied vernietigd door de bombardementen en wat nog overeind stond werd grotendeels gesloopt voor de nieuwbouw. Ondergronds lijken deze drastische gebeurtenissen een beduidend kleinere impact te hebben gehad op de archeologische resten. Toonaangevend zijn de werken voor de school op de Markt, zichtbaar op een foto uit 1948. De funderingen van het voormalige stadhuis zijn nog goed bewaard gebleven. Wel moet rekening gehouden worden met een verstoring onder de huidige bebouwing tot circa 1,00m onder maaiveld. De nieuwbouw lijkt niet onderkelderd te zijn, maar enkel gefundeerd op balken, mogelijk met kruipruimte. Uitzondering hierop vormt het politiebureau, dat over een diepe kelder beschikt die onderliggende structuren, waaronder vermoedelijk het oudste stadhuis van Vlissingen, grotendeels vernietigd zal hebben.

In welke mate zijn deze waarden verstoord door restanten uit de Tweede Wereldoorlog, waaronder bunkers, schuilkelders en bominslagen?

Zoals hoger al aangestipt heeft de Tweede wereldoorlog het uitzicht van het plangebied defitief gewijzigd. nagenoeg de volledige bovengrondse bebouwing verdween tijdens de bombardementen en de latere wederopbouw. Aangezien het plangebied van oudsher vrij dicht bebouwd is geweest, lijkt de bommenschade zich voornamelijk te beperken tot de opstaande structuren. Onderliggende funderingen bleven grotendeels gespaard. Bunkers en schuilkelders

bevinden zich buiten het plangebied, langs de Boulevard.

Kunnen er op basis van de afgebakende verwachtingszones en de Walcherse onderzoeksagenda specifieke selectie-criteria worden uitgewerkt voor toekomstig archeologisch onderzoek?

Het plangebied bevindt zich in de oudste kern van Vlissingen. Het bureau-onderzoek heeft aangetoond dat deze zone al vanaf de Middeleeuwen grotendeels druk bebouwd was. Bovendien bevinden er zich de ondergrondse resten van enkele belangrijke historische gebouwen in het gebied, voornamelijk in zone F met o.a. het Carmelietenklooster en het oude stadhuis.

Gezien het waardevolle en informatieve karakter van deze archeologische resten is het bijna onmogelijk een selectie te maken op basis van de gegevens uit het archievenonderzoeken historisch kaartmateriaal alleen. Het lijkt de WAD daarom meer aangewezen op basis van de resultaten van de begeleiding van de ondergrondse sloop een gerichte keuze te maken. Op die manier kunnen eventuele verstoringen uit het verleden beter in kaart gebracht worden en kan een betere inschatting gemaakt worden van de precieze aard, toestand en belang van de aangetroffen archeologische resten en hun inpassing binnen de Walcherse onderzoeksagenda.

Is er op basis van het verwachtingsmodel sprake van behoudenswaardige archeologische waarden? Zo ja, in welke mate worden deze waarden verstoord door realisatie van een eventuele bodemingreep?

Het hele plangebied behoort tot de oudste kern van Vlissingen. De verwachting is dat archeologische resten over het algemeen goed bewaard zijn gebleven en een belangrijke bron voor informatie vormen over het ontstaan en de evolutie van de stad. Er bestaat geen twijfel over het behoudenswaardige karakter van de archeologische resten.

De geplande nieuwbouw wijkt in opzet sterk af van de historische bebouwing. In het merendeel van de planzones zal de bodem slechts in

beperkte mate worden verstoord door het zetten van heipalen en plaatsen van funderingsbalken. in de regel blijft de ontgravingsdiepte daardoor beperkt tot maximaal -1,00m onder het huidige maaiveld. Enkel in zone C is de mogelijk de bouw van een parkeergarage gepland, waardoor de volledige hoek Breestraat/Breewaterstraat tot minimaal -2,00 tot -2,50m onder huidig maaiveld volledig zal worden uitgegraven. Uit het bureauonderzoek is gebleken dat deze zone al voor 1550 volledig bebouwd is en dus door de geplande werkzaamheden grotendeels vernietigd zal worden.

Ook bij het ondergronds slopen van de huidige bebouwing kunnen onderliggende archeologische niveaus ernstig worden aangetast. Zoals hoger reeds vermeld, bevinden veel resten zich al direct onder het maaiveld en zijn recentere structuren boven op de oudere geplaatst. Bij het weghalen van de huidige funderingen is het dus zeer waarschijnlijk dat er oudere structuren worden vrijgelegd en vernietigd.

7.2 Aanbevelingen

Hoe kan deze verstoring door plaanpassing tot een minimum worden beperkt?

Het plangebied bevindt zich in de oudste zone van de historische kern van Vlissingen met mogelijke bewoningssporen van de Steentijd tot de 20e eeuw. Elke bodemverstorende activiteit zal daarom op welke manier ook schade toebrengen aan belangrijke archeologische resten.

Om deze schade en de daaruit volgende kosten voor archeologisch onderzoek tot een minimum te beperken zou de nieuwbouw het best zoveel mogelijk moeten worden afgestemd op de contouren en de funderingen van de huidige bebouwing. Bij voorkeur door herbruik van de bestaande funderingen. In de voorgestelde stedenbouwkundige studie wordt echter gekozen voor een verregaande hertekening van de bestaande en historische situatie.

In dat geval moet gekeken worden naar een funderingswijze die de schade zoveel mogelijk beperkt, gedacht kan worden aan een breed grid van heipalen en balkfunderingen. Hierbij is het aan te raden het gebruik van heipalen zoveel mogelijk te reduceren en te concentreren

langs de randen van de nieuwbouw en onder de dragende muren. Het gebruik van een dicht heipalenplan zal weliswaar slechts een relatief geringe lokale verstoring veroorzaken, maar kan archeologisch onderzoek in de toekomst praktisch nagenoeg onmogelijk maken. In de praktijk betekent dit dat deze zones dan als zo goed als verloren beschouwd kunnen worden en er voor gekozen moet worden deze voorafgaand aan de werken ex-situ te vrijwaren, door middel van een archeologische opgraving. Ook zal in overleg met de projectontwikkelaar en aannemer gekeken moeten worden naar de haalbaarheid van het zetten van heipalen in zones met zware onderliggende funderingen. Dit zal voornamelijk het geval zijn in zone F, met monumentale gebouwen als het voormalige stadhuis en het Carmelietenklooster.

Het spreekt voor zich dat het graven van kelders of andere diepe ruimtes bij de nieuwbouw vermeden moet worden. Dit geldt voor het merendeel van de planzones met uitzondering van zone C, waar een ondergrondse parkeergarage gepland is. Aanvankelijk was er ook in zone E een grote ondergrondse parkeerruimte voorzien. Hiervan is men echter afgestapt en parkeren zal nu in de bijgestelde plannen bovengronds gebeuren. Archeologische resten in dit gebied worden daardoor grotendeels gevrijwaard. Eenzelfde scenario zou aan te bevelen zijn voor zone C.

Indien de archeologische waarden niet kunnen worden behouden:

Welke vorm van nader onderzoek is nodig om de aanwezigheid van archeologische waarden en hun omvang, ligging, aard en datering voldoende te kunnen bepalen om te komen tot een selectiebesluit?

Het is de mening van de WAD dat verder geen waarderend onderzoek in de vorm van boringen of proefsleuvenonderzoek noodzakelijk is om tot een gedegen selectiebesluit te komen. Het bureauonderzoek geeft een voldoende duidelijk

beeld van de archeologische waarden in het onderzoeksgebied.

De WAD adviseert in eerste instantie de ondergrondse sloop van de huidige bebouwing archeologisch te laten begeleiden. Op die manier kan de aard, stratigrafische ligging en conservering van de aanwezige archeologische resten in kaart worden gebracht. Gezien het waardevolle aspect van de archeologische resten binnen het plangebied en de realiteit van zeer intensieve schatgraverij in de binnenstad van Vlissingen is directe en meer verregaande actie echter noodzakelijk. Bij het weghalen van de ondergrondse funderingen komen belangrijke contexten als beerputten en -bakken aan de oppervlakte. Schatgravers zullen alles in het werk stellen deze contexten, die van wezenlijk belang zijn voor het reconstrueren van de geschiedenis van Vlissingen en zijn inwoners, te roven zonder rekening te houden met de historische achtergrond. Het langdurig braakliggen van een terrein in afwachting van verdere bouwwerkzaamheden heeft in het verleden reeds geleid tot desastreuze vernielingen aan het archeologisch erfgoed.

De WAD beveelt dan ook sterk aan om direct aansluitend op de begeleiding van de ondergrondse sloop een aantal archeologisch interessante zones door middel van een gerichte archeologische opgraving te onderzoeken. Hierbij zal speciale aandacht moeten uitgaan naar het documenteren en vrijwaren van de inhoud van beerputten en -bakken aangezien zij in eerste instantie geïsoleerd worden door schatgraverij.

Ook zal er in samenspraak met de projectontwikkelaar gekeken moeten worden naar middelen om de braakliggende terrein te beschermen tegen schatgraverij. Dit kan door het plaatsen van hekken, verhoogd politietoezicht, het opnieuw aanvullen van de bouwputten na de ondergrondse sloop en het afdekken van cruciale zones met stalen rijplaten.

Straatnamen

huidige straatnaam	1585	1750	1875
Bakkersgang	Bakkerstraat	Bakkersgang	Bakkersgang (O)
Bakkersgang	Bakkerstraat	Bakkersgang	Boterplein (W)
Bellamypark (W)	Zuidstraat	-	Bierkade
Beursstraat	Zuidstraat	-	Beursstraat
Boterplein	-	-	Boterplein
Breewaterstraat	Bree(d)waterstraat	Breewater Straat	Breewaterstraat
<i>Gasthuisstraat</i>	-	-	-
Grote Markt	Marktplaats	Grote Markt	Groote Markt
Hellebaardierstraat	Hellebaardierstraat	Hellebardierstraat	Hellebaardierstraat
Kaaskadestraat	-	-	Kaaskaaislop
<i>Meijlandstraat</i>	-	-	-
Molenstraat	Lange Noordstraat	Lange Noordstraat	Lange Noordstraat
<i>Noordzeestraat</i>	-	-	-
-	Dijkstraat	Koestraat	Koestraat
Pluimstraat		Pleynstraat	Pluim straatje
Schoolstraat	Schoolstraat	-	Schoolstraat
Slijkstraat	Straat achter het klooster	Slikstraat	Slijkstraat
Verloren Landstraat	St Mariestraat	Olijmolen Slop	Breeslop
Waaigat	-	-	Waaigat
Westerstraat	Weststraat	Weststraat	Weststraat

Literatuur

- BENNEMA J. & VAN DER MEER K., 1952. De Bodemkartering van Nederland. Deel 12, Walcheren. Wageningen, Stichting voor Bodemkartering.
- BERENDSEN H.J.A., 2000. *Landschappelijk Nederland*. Assen.
- BLOEMERS J.H.F., LOUWE KOOIJMANS L.P. & SARFATIJ H., 1981. *Verleden land. Archeologische opgravingen in Nederland*. Amsterdam.
- BLOEMINK, W., VAN DIERENDONCK, R., HAARTSEN, A. en JOHANN R., 2005. *Cultuurhistorische verkenning van het Spieghekwartier (terrein van de Koninklijke Schelde Groep) in Vlissingen*. (onuitgegeven publicatie).
- CRUCQ P., 1997. Walcheren 1943-1944. *Fotoverkenning & bombardementen. 'Alone above all'*. Goes.
- DE BOER P. & VANDEN BORRE J. (red.). 2008. *Vlissingen Spuistraat. Zevenhonderd jaar wonen, werken en begraven aan de Achterhaven*. ADC monografie 7.
- DE KRUIJF, T., BAALBERGEN, J., VAN DIJK, P.J.J., DE GROOT, S.J., VAN HOOFF, J.P.C.M., VAN DER PEET, A.J. en H.J. VAN WELSEN (eds.), 2004. *Atlas van historische vestingwerken in Nederland*. Zeeland. Utrecht.
- DE RIDDER, J., 2004. *De geschiedenis van Vlissingen en haar ambachtsgilden*.
- Handleiding Programma's van Eisen Zeeland. Middelburg, 2004
- FISCHER M.M. 1997. *Holocene evolution of Zeeland (SW Netherlands)*. Mededelingen Nederlands Instituut voor toegepaste wetenschappen TNO. Nr. 59, Haarlem.
- KOEMAN, C. en VISSER J.C., 1992. *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*. Aalsmeer, Map 7 Nederland Zeeland
- KOW, 2007. *De Parel Ontdekt. Oude stad Vlissingen. Stedenbouwkundige visie Slijkstraat, Breewaterstraat e.o. Vlissingen*.
- KOW, 2009. *De Parel Ontdekt. Oude stad Vlissingen. Stedenbouwkundige visie Slijkstraat, Breewaterstraat e.o. Vlissingen*.
- DE KRAKER A.M.J. & BORGER G.J. (red.), 2007. *Veen-Vis-Zout. Landschappelijke dynamiek in de zuidwestelijke delta van de Lage Landen*. Geoarchaeological and Bioarchaeological Studies, vol. 8, Amsterdam.
- Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA), Versie 3.1., 2006. Zoetermeer, College voor de Archeologische kwaliteit.
- LEENDERS K.A.H.W., 2007. *Het Middeleeuwse zoutwinningsproces*. In: DE KRAKER A.M.J. & BORGER G.J. (red.), 2007. *Veen-Vis-Zout. Landschappelijke dynamiek in de zuidwestelijke delta van de Lage Landen*. Geoarchaeological and Bioarchaeological Studies, vol. 8, Amsterdam, pp. 113-129.
- MEERMAN, A., s.d. *Geografische ontwikkeling van Vlissingen. Onuitgegeven geschiedenis van Vlissingen*.
- MEERMAN, A., HOFMAN, W., STEUTEL, K. en TRAMPER A. (eds). 2005. *Slopen of niet. De stadhuizen van Vlissingen*. Vlissingen.
- MULDER F.J., 2003. *De ondergrond van Nederland*. Houten/Groningen, Wolters-Noordhoff bv.

Nota Archeologische Monumentenzorg Walcheren, 2006. Van krekken tot kreekruggen; de ruggengraat van de Walcherse archeologische Monumentenzorg. Middelburg.

POLDERMAN, T., 2003. *Zeeland in de Vroege Middeleeuwen*. Provincie Zeeland.

RIETKERK, M., 2006. *Voormalig KSG-terrein te Vlissingen, gemeente Vlissingen; archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek*. RAAP-rapport 1284. Amsterdam.

RIETKERK, M., 2006. *Plangebieden Scheldeplein/Walstraat, voormalig P.Z.C., Kleine Kerkstraat en Stenen Beer te Vlissingen (provincie Zeeland), gemeente Vlissingen; archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek*. RAAP-rapport 1372. Amsterdam.

SIER, M. (red.), 2003. *Ellewoutsdijk in de Romeinse tijd*. ADC rapport 200, Bunschoten.

Topografische kaarten en plattegronden van de Hattinga's 1724-1755, Map 10, Kaarten van Walcheren, 1:12.000

TRIMPE BURGER, J.A., 1997. *De Romeinen in Zeeland*. Provincie Zeeland.

UFKES, A. et al. 2003. *Een archeologisch onderzoek op het terrein "Alhambra" te Vlissingen (Z.)*. ARC-publicaties 85. Groningen.

VAN DER HEIJDEN, P. & SIER M., 2006. *Wonen op veen. Ellewoutsdijk in de Romeinse tijd*. Utrecht.

VAN RUMMELEN F.F.F.E., 1997. Toelichting bij de Geologische kaart van Nederland: 1:50.000. Blad Walcheren. Tweede druk, Haarlem, Rijks Geologische Dienst.

VANDEN BORRE, J. en MEIJLINKB., 2005. *Archeologisch onderzoek Vlissingen Spuistraat (IVO met proefsleuven fase 1 en 2, DAO fase 1 en 2). Evaluatie- en selectierapport ten behoeve van de uitwerking en de rapportage*. ADC ArcheoProjecten. Amersfoort.

VOS, P.C. & R.M. VAN HEERINGEN, 1997. *Holocene geology and occupation history of the Province of Zeeland (SW Netherlands)*. In: FISHER M.M. (ed.). Mededelingen Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen TNO, Nr. 59. Holocene evolution of Zeeland (SW Netherlands). Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen TNO, Haarlem.

WEERTS H, CLEVERINGA P, WESTERHOFF W. & VOS P., 2006. *Nooit meer: Afzettingen van Duinkerke en Calais*. In Archeobrief. Methoden en Technieken, pp. 28-34.

